

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY**

Geldinazarowa A.

Binagärlik çözgütleriniň ykdysadyýeti

Aşgabat 2010

Giriş.

Hormatly Prezidentimiz Täze Galkynyşyň başyny başlap, tutuş adamzadyň bähbitlerine laýyk gelýän inňän ynsanperwez syýasaty ýöredýär.

Mälim bolşy ýaly, homatly Prezidentimiz şähergurluşyk syýasatynyň meselelerine aýratyn üns berip, iri taslamalaryň birnäçesiniň başyny başlady. Şol taslamalar diňe bir Aşgabadyň gözəl görkünü artdyrmak bilen çäklenmän, eýsem paýtagtymyzy raýatlarymyz üçin has amatly şähere öwürýär. Diňe soňky döwrüň içinde mekdepleriň çagalar baglarynyň, myhmanhanalaryň, dolandyryş-medeni maksatly desgalaryň ençemesiniň gurluşygyna badalga berildi. Dünýäde in täze gazanyňanlaryň esasynda ýol ulag infrastrukturasyny yzygiderli ösýär. Şäheri abadanlaşdyrmak we bagybossanlyga öwürmek boýunça giň möçberli işler alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiz bu taslamalaryň durmuşa geçirilmegini hut öz üns merkezinde saklap, olaryň ilerledilmegine yzygiderli gözegçilik edýär, ýerlerde işleriň ýagdaýy bilen jikme-jik tanyşýar.

Nesip bolsa, Aşgabatda in häzirki zaman estakadaly ýol hem gurlar. Ähli awtomobil ýollar ulgamy döwre baplaşdyrmak zerurlygy paýtagtymyzyň çalt depginler ösýändigini, ony diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem tutuş sebitde iri ulag merkezleriniň birine öwürmek bilen şertlendirilendir. Täze ýollar-bu durmuşyň täze derejesidir, munuň özi Türkmenistanyň ähli künjeklerini baglanyşdyrjak özboluşly köprülerdir.

Hormatly Prezidentimiz gurulýan täze desgalaryň ähli ölçegleri boýunça dünýä derejesindäki desgalaryň statusyna laýyk gelmelidirine aýratyn üns berýär. Ýaşayyş jaýlary, dolandyryş we medeni-durmuş maksatly desgalar, ulag-kommunikasion hem-de inžener-tehniki infrastruktura ähli ölçegler boýunça häzirki zaman şäher gurluşygynyň in ýokary standartlaryna laýyk gelmelidir, binagärlilik, bag-seýilgäh

dizaýny babatda dünýädäki täzelikleri hem-de milli binagärligiň gazananlaryny özünde sazlaşykly utgaşdyrmalydyr. Hormatly Prezidentimiziň aýdyşy ýaly, bu wezipe ýerli toprak-howa şertleri nazara almak bilen ylmy taýdan berk çemeleşmegiň esasynda çözülmelidir.

Biz öňde goýulan wezipeleriň ählisini toplumlaýyn çözmegi üpjün edip, owadan we häzirki zaman bossanly şäheri döredýäris, şol şäherde onuň ýaşaýjylary we myhmanlary üçin oňaýly şertler döredilýär. Häzirki wagtda Aşgabatda gurulýan desgalaryň ählisi dünýä binagärlik inžener-tehniki pikiriniň öndebaryjy gazananlaryna, ekologiýa howpsuzlygynyň ähli talaplaryna laýyk gelýär.

Mälim bolşy ýaly, paýtagtymyz Aşgabatda, örän gysga möhletde ilatyň ýokary derejesi bilen dünýäniň has ösen ýurtlaryň hataryna çykmagy maksat edinýän.

Türkmenistanyň täze şähergurluşyk strategiýasynda örän möhüm orun degişlidir. Ulag ugurlarynyň çatrygyndaky amatly geosyýasy ýagdaýy, amatly howa şertleri, industrial infrastrukturanyň bolmagy, umuman alynanda, bu we beýleki birnäçe oňyn ýagdaýlarda paýtagtymyzy depginli ösdürmek üçin özboluşly şertleri döredýär, oňa goýulan maýa goýumlaryndan ýeterlik derejede tiz anyk netije almaga mümkinçilik berýär.

Häzirki wagtda Aşgabadýň keşbini düýpli özgertjek onuň durmuşunyň hil taýdan täze derejesini üpjün etjek iri möçberli taslamalaryň birnäçesi durmuşa geçirilip, ol maksatlar we ilkinji nobatda, sosial häsiýetli wezipeleri çözmek üçin döwletimiz ägirt uly serişdeleri gönükdirýär. Mysal üçin, 2010-njy ýylda Aşgabady ösdürmek üçin, 12 milliard amerikan dollaryna golaý möçberde serişde goýberiler. Sebäbi Türkmenistanda başy başlanan özgertmeleriň esasy maksady Türkmenistanyň halkynyň bagtly durmuşydyr we abadançylygydyr. Aşgabat şäheri bu babatda özboluşly kerwenbaşydyr. Hut şu ýerde beýik Galkynyş eýýamy gadamy türkmen topragyna gelen taryhy özgertmelere badalga berildi.

Bitarap Türkmenistan şaýolunyň ugrundaky täze ansambl özüde milli gadymy däpleriniň we häzirki zaman binagärçilik pikiriniň iň gowy gazananlaryny jemlär.

Ýurdumyzyň beýleki şäherlerinde hem düýpli özgertmeler bolup geçýär. Beýik Galkynyş eýýamynyň bu täze şäherleri we oba hojalyk industrial etrabyň nusgasy bolan şäherler peýda boldy. Olar Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini düýpli özgrtmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň” çäklerinde döredilýär. Häzirki wagtda welaýatlarda durmuş-ykdysady desgalaryň onlarçasy gurulýar, olaryň arasynda mekdepler, hassahanalar, çagalar baglary, sport toplumlary, dürli senagat kärhanalary bar. Bu taslamalaryň her biri hormatly Prezidentimiziň döredijilikli syýasatynyň-Türkmenistanyň ykdysady kuwwatyny pugtalandyrmaga, halkyň abadançylygyna gülläp ösüşine gönükdürilen giň möçberli progressiw reformalar syýasatynyň netijesidir. Turkmenistanyň Prezidentiniň 2010-nji ýylyň 24-nji fewralynda ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen duşuşygynda sözlän sözünden:

“Ýurdumyzyň binägerleri (arhitektorlary) üçin hem uly joşgun bilen işläp, ajaýyp eserler döretmäge wagt gelip ýetdi. Ýurdumyzyň binagärlik – şähergurluşyk keşbi halkymyzyň bir nesiliniň gözüniň alnynda özgerýär we gözelleşýär.

Bize täze ussat zehinler, binagärlik işinden ýokary derejede baş çykarýan hünärmenler gerek.

Häzirki döwürde dizaýnerleriň işi ýokary isleg bildirilýän hünärleriň birine öwrüldi. Häzir dizaýnerler üçin örän uly mümkinçilikler açylýar. Ýurdumyzda gurulýan ähli binalaryň gözəl keşbi we amatly bolmagy üçin zerur işler durmuşa geçirilýär. Bu bolsa dizaýnerleriň işiniň hemişe köp bolmaklygyny aňladýar.”

Bap II. Jemgiýetiň ykdysady gurluşygynyň esaslary.

Jemgiýetiň öňünde goýulan ykdysady meseleler.

Mikro we makro ykdysady derejede dünýä jemgiýetiň ykdysady durmuşynyň gurnalşy örän baý. Emma ykdysady ylymda ykdysady durmuşyň usullaryny, görnüşlerini gurnamagy düzer ýaly bir görnişli unwersal kriteriýalary ýerine ýetirilmelik. Şonuň üçin birnäçe kriteriýalary ulanylýar: zähmet güýjiniň ösüş derejesi, formalaşdyrylan we siwilizasiýalaşdyrylan usullary, dürli umumlaşdyrylan görkezjiler we başgalary. Dürli jemgyýetde ykdysady durmuş ulgamynyň gurnalşyň birinji kriteriýasy zähmet güýjiniň ösüş derejesi. Şeýle ýagdaýlaryň hasaby bilen klassiki teoriýasy hökümünde, adamzat jemgyýetiň taryhynyň ösmeginde üç tapgyry bar: industrialdan öňki 2) industrial 3) postindustrial.

Ykdysadyýetiň esasy sferalary oba hojalyk, senagat, hyzmat we başgalary bolup durýar.

Önümçiligiň esasy faktorlary ýer, maýa goýumy, maglumat.

Esasy sosial toparlary ýeriň, maýa goýumyň, maglumatyň eýeleri bolup durýar.

Ykdysatçylaryň we sosialoglaryň birnäçesi bu teoriýa üýtgetmeler girizýärler.

Jemgiýetiň ykdysady ösüş konsepsiýalarynda esasy kemçilik, adamlaryň arasyndaky sosial gatnaşyklary hasaba alynmazlygy. Şonyň üçin ykdysady ylymda jemgiýetiň ykdysady ulgamyny häsiýetlemekde başga metodologiki usul ulanylýar. Bu usul boýunça jemgyýetiň ösüş derejesi zähmet güýçleriň ösüş derejesi bilen bilelikde ykdysady we başga hemme sosial gatnaşyklaryň we baglaşyklaryň ösüşini hasaba alýar. Bu usuluň öz gezeginde iki kriteriýasy bar: formasion we siwilizasion. Formasion usuly boýunça, jemgyýetiň ösüşiniň düýbi diýip, formasiýa alynýar: ol zähmet güýjiniň ösüşini, eýeçiligiň häsiýetini we başga birnäçe ykdysady we sosial

gatnaşyklaryň aspektlerini hasaba alýar. Ony dörediji Karl Marks bolup - üç formasiýany saýgarýar: ilkinjisi, ikinjisi (ýa-da ykdysadyýetiňki) we üçinjisi (kommunistiçeski).

Siwilizasion usuly boýunça – jemgiýetiň ösmeginiň esasy, adamzadyň we бүтін jemgyýetiň islegini döretmek we ýerine ýetirmek. Häzirki döwürde onyň üç ugry bellenilýär. Birinji ugry, adamzat, siwilizasiýanyň özbaşdak formasy bolup, yzygiderli ösmeginde esasy – ylmy – tehniki ösüş. Ikinji ugrunda, jemgyýetde adamzadyň ösmeginiň esasy etnogenezi teoriýasy, ony dörediji ors taryhçy, geograf, sosiolog - Gumilýow Lew Nikolaýewiç (1912-1992), adam belli bir territoriýada etnosda ýaşayan organizim (territoriýada, kollektiwda - etnosda). Bu kollektiwler- etnoslar, giňişlikde we wagtda hereket edýär, özüniň jemgiýetdedigini düşüniپ we özüleriniň başga ilat bilen gatnaşygyny bilýärler. Daş töweregiň şertlerini öwrenýärler, öz tertiplerini we düzginlerini işläp taýarlaýarlar, stereotiplaryny ýa-da taryhy düzgünlerini we şonuň bilen bir etnosyň başgasyndan tapawudy bellenilýär. Her bir etnosyň başy we ahyry bar. Olaryň tertip düzgüni üýtgeýär, şonyň esasynda başga etnos döreýär. Etnosyň ýaşayyş dowamlygy 1500 ýyl, şeýlelikde adamzat ýitenok.

Üçünji ugur adam siwilizasiýasynyň ýaşynyň ösmeginiň seljerilmeginde ruhy we has din, baýlyklar we olaryň döremegi, göreş, we häzirki ösüş bolup durýar.

Bu iki formasiýalar ykdysady we başga sosial ylymlarda hereket etmäge haky bar. Emma ýetmezçilikleri hem bar. Häzirki döwürde hojalyk ulgamlaryň hil taýdan ösmegini hasaba almak esasy bolup durýar. Şonuň üçin ykdysady ylymda jemgyýetiň ykdysady durmuşynyň gurnalýş ulgamynyň esasy - jemgyýetiň ösmegini seljermekde, jemgyýetiň ösmeginiň umumy ykdysady kriteriýasy ulanylýar. Ol öz gezeginde ykdysady subýektleriň hojalyk formalaryny harytlyk taýdan we önümçilik serişdeleriniň eýeçilik häsiýeti we ykdysady işi dolandyrmagyň dolandyryş usuly hasaba alýnar. Bularyň umumylygy, hemmesiniň esasy

ykdysadyýetiň üç soragyna jogap berýär. Näme, nähili, kim üçin?. Bu soraglary ylmy aýlawda Amerikan ykdysatçy P. Samuelson “EKONOMIKS” kitabynda girizdi.

Ykdysady ulgamyň görnüşleri.

Şol sebäpli ykdysady edebiýaty boýunça, jemgyýetde ykdysady durmuşy gurnamagyň esasy ulgamynyň dört görnüşleri bar: desdur boýunça, merkezden – hereketlendirmek, bazar görnüşi we garyndy ykdysadyýet. Bularyň hemmesi 3 soraga jogap berýär, emma hemmesi bir birinden üýtgeşik.

Desdur boýunça ykdysadyýet, bu bolsa, ykdysady durmuşyň gurnalyşy, öňden gelýän döp boýunça, öňki edilşi ýaly bolup geçýär.

Merkezden - hereketlendirilýän ykdysadyýet, öndürýän önümler, möçberi we kim üçin öndürilmegi, döwlet tarapyndan bellenilýär. Gowy tarapy bu ulgam birnäçe sosial meseleleri çözüp bilýär. Kemçiligi mikroderejede ykdysady höwesi döredenok we alyjylaryň islegine duýgusyz bolup durýar. Bazar ykdysadyýeti üç soraga jogap berýär: bazaryň talabyna laýyk öndürmegi we ony belli möçberde we belli buýrujylara niýetlenmegini. Bu ulgamyň gowy tarapy, mikroderejede ykdysady höwesi döredýär. Emma birnäçe sosial meseleleri çözüp bilenok. Häzirki döwürde, şonuň üçin garyndy görnüşli ykdysadyýete üns berilýär. Garyndy görnüşli ykdysadyýet, bazaryň merkezi ykdysadyýetiniň aýratynlyklaryny öz içine alýar (Şwesiýanyň, Ýaponiýanyň, Hytaýyň ykdysady ulgamlaryny) we başgalary. Ýaponiýada indikativ döwlet hereketligi, Ýaponiýada we Hytaýda - milli düzgünlerini we öz gezeginde başgalardan özlerine peýdaly taraplaryny saýlap alýarlar. Her bir ulgamda ykdysady durmuşy gurmakda, öz milli modelleri hereket edýär.

Amerikan modeli- telekeçiligi höweslendirmek we baýlaşdyrmak ulgamynda düzülen. Ýapon modeli, ýokary milli

aňyýet derejesine esaslanyp, ýurdyň bähbidini adamzadyňkydan ýokarda bolmagyna gönükdirlen. Nemes modeli- esasy sosial bazar hojalygyna gönükdirilen. Hytaý modeli amatly gatnaşykda sosializmiň we bazar usullary boýunça hojalygy alyp barmagy ýerine ýetirýär.

Ykdysady gözleg prosessi dürli derejede geçirilýär: aýratyn kärhanalarda, firmalarda, paýdarlar jemgyýetinde ýa-da halk hojalygynda we milli ykdysadyýetde bütinleýin. Ykdysady ulgamyň aýratyn elementleriniň derejesindäki ykdysady gatnaşyk gözlegiň usulyna- mikroykdysady diýilýär. Mikroykdysadyýet sözünde gözlegiň esasy –kiçi hojalyk birligi bolup durýar. Emma hakykatda, ykdysadyýetde aýratyn kärhanalar, firmalar özbaşdak hereket edenoklar. Halk hojalygyň derejesinde olar bir-biri bilen bagly. Şonuň üçin ykdsady ulgamyň hemme elementlerine ýeke-täk bitewi usul bolmaly-ýurt, millet boýunça. Şeýle usula makroykdysadyýet diýilýär.

Makroykdysadyýet mikroykdysadyýete görä umumy ykdysady prosesleriň gözlegini ýerine ýetirýär, emma şeýle diýmek mikroyksadyýet makro ykdsadyýetden pes diýmek dälidir.

Ykdysadyýetiň aýratyn elementleriň ýa-da ulgamlarynyň takyk, jikme-jik hereketlerini öwrenmek, aýratyn ykdysady subýektleriň hereketini öwrenmän (seljermän) doly ykdysady ulgamyň we şeýlede doly ýurdyň ykdsadyýetiniň işleýşini bilip bolonok. Mikro we makroykdysadyýetler bir-birini doldurýarlar.

Bu usullaryň näme tapawuty bar?

Bu usullaryň tapawutlygy, nazaryýet boýunça ykdsadyýetde kimiň hereketi öwerinilýändigine esaslandyrylýar: aýratyn subýektler, telekeçiler ýa-da mili ykdysadyýet. Bu nazariýetiň tapawutlygy olaryň maksady bilen bagly bolup durýar.

Mikroykdysadyýetiň nazaryýeti-aýratyn elementlere täsir edýän faktorlary seljerýär. Şu görkezijileri birikdirip halk hojalygynyň baglansygynda seljermesiniň ýerine ýetirmesini makroykdysadyýet öwrenýär.

Ykdysady proseslerinde bu gözlegleriň tapawutlygy, ykdysady modelleriň gurnalysynyň esasynda kesgitlenýär. Ykdysady model -mümkinçilikleriň ýa-da teklipleriň jemi bolup, logiki ýa-da matematiki usullaryň üsti bilen kesgitli netije çykarylýar, soň ykdysady ululygyň netijesi bilen deňeşdirilýär. Mikroykdsadýetde bu model gurulanda, şeýle teklipleri ulanylýar: adamlaryň ykdysady tertibi, olaryň iň uly utuşlary bilen bagly ýagdaylary(haýsam bolsa, bir hereketligiň esasynda).

Alyjy üçin şeýle utuş - harydy satyn alyp, ondan alan netijesi oňa eden çykdajysyndan tapawudy ýokary bolmaly. Telekeçi üçin bu bolsa peýda almak bolup durýar.

Modelleriň üsti bilen ykdysady nazaryýetiň çözüýän funksiýalary hereketlendirilýär: ykdysady prosessleri düşündirmek, öňünden görmek. Ykdysady modelleriň üsti bilen çözümler seljerilýär we hasaba alynýar.

Bap III. Bazar ykdysadyýeti. Düzümi we gurluşy.

.Bazar ykdysadyýeti-ulgam hökmünde.

.Bazar gatnaşyklary-halk hojalygyň gurnalyşynyň görnüşi bolup,öndüriji we alyjynyň arasynda hiç aralyk hereket ediji ýok (dolandyryjy,meýilleşdiriji edaralary).

Jemgyýet zähmet bölünişiğiň döremegi bilen bazaryň döremegi bagly.

Bazar-ykdysady işiň özbaşdak gurnalyşynyň usuly bolup, hojalyk gatnaşyklary adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar ýaly harytlaryň arasynda geçýär.Umumy gymmatlygyň ekwiwalenti özboluşly haryt pul bolýar.Natural çalyşykda, mysal üçin barter bolup, haryt haryda çalyşylýar.

Bazaryň-lomaý,haryt-çig mal biržasy,fond bazar görnüşleri saýgarylýar.

Bazaryň alamatlary:

1.Bazara girmek we çykamak erkin, şonuň üçin bazara gatnaşýanlar çäksiz.

2.Bazara gatnaşýanlaryň sany köp sebäpli (haryt öndürijiler)olaryň keşgiltän bahalary umumy bazaryň bahasyna täsiri uly däl.Sebäbi,bir öndürijiniň bazara çykarýan harydy örän köp bolmaly,şeýle ýagdaýda täsirlik mümkin.

3.Maddy,maliýe we adam serişdeleriň hereketligine doly erkinlik berilýär.Sebäbi her kim netijede peýda almak maksady goýýar,şonuň üçin ýerlemek meselesiniň çözülýän ýeri bilen bagly,ýagny geçýän ýerini tapmaly.

4.Erkin bazarda aýratyn satyjy toparlara ýeňillikler döredilenok (reklamanyň üsti bilen öwmek).

Şeýle bazar, erkin bäsleşigiň esasynda we hemme satyjylar we alyjylar üçin meňzeş we baş alamatlara laýyk gelýän bazar, kemçiliksiz we hakyky bazardan tapawutlanýar.

Bazaryň görnüşleri.

I Lomaý bazar-önümçilik-tehniki bellikli önüm we sarp edilýän harytlar.

Bu bazarda - 1) lomaý bahalary-strategiki bellikli önümleri bellenilýär

2) erkin lomaý bahalary

3) söwda bahalary (bäsleşik esasynda).

II Birža aýlawy-önümçilik tehnologi bellikli önüm we sarp edilýän harytlary. Erkin bäsleşik çäginde lomaý bahalaryň kotировkasy .

Sarp ediji bazar-sarp edilýän harytlara, öý hojalyklara edilýän bazar hyzmatlary.

1.erkin bölekleýin bahalary.

2.ýeňillikli, kommersiýa däl.

3.ýaşayyş kommunal.hojalyk hyzmatynyň tariflary döwlet we ýerli organlar bilen hereketlendirilýär.

4. sarp ediji hyzmatlara, erkin şertnamalaýyn bahalary.

Gozgalmaýan emlägiň we gurluşyk potrat bazarlary-birinji we ikinji gezek ulanmak üçin gozgalmaýan emläk.Gurluşyk we durmuş potrat.

1.Gozgalmaýan emlägiň bazarynyň erkin bahalary.

2.Gurluşygyň potrat satuw bahasy,berk we amatlaşdyrylýan bahalary.

3.Gurluşyk we durmuş potratyň şertnama bahalary.

Bazar-alyjy we satyjynyň bir-biri bilen hereketliginiň mehanizmi.

Bazar-talap bilen tekliп gatnaşyk ulgamy.

Bazar-haryt çalyşmagyň gatnaşyklarynyň jemi.

Bazar-çalyşygyň sferasy bolup,ýerine ýetirijileri we alyjylary bir mehanizme baglaşdyrýar.

Bazar(gysgaça manyda)-satyjy we alyjynyň arasyndaky gatnaşyk ulgamy ýa-da tekliп we talap arasyndaky gatnaşyk ulgamy. Bazar(giňişleýin manyda)-eşretleriň we hyzmatlaryň haryt we pul görnüşinde çylşyrymly hereketleriň mehanizmi-

bütün jemgyýetiň gaýtadan önümçiligi, jemgyýetiň ykdysady ulgamynyň hemme derejesi.

Şu aýdylan zatlar bazaryň esasy manyly häsiýetini döredýär:

-bazarda-haryt massanyň barlygyny göz önünde tutýar, harytsyz bazary göz önüne getirip bolanok, näçe assortimenti köp bolsa, şonça-da bazar ösen bolýar.

-bazar-pul ulgamynyň ösenligini we durnuklygyny göz önünde tutýar.

-bazardaky hojalyk subýektleri özbaşdak we şertnamalary erkin baglaşylýar.

-bazar kanuna laýyk işlemeli.

-bazardaky iki agentlarynyň satyjynyň we alyjynyň hereketleriniň esasynda-şahsy ykdysady gyzyklanmagy düzýär. Bu bolsa bazaryň höweslendiriji netijesi.

-bazar-doly gatnaşýanlary maddy jogapkärçilige çekýär.

Bazar döremeginiň sebäpleri, şertleri:

1. Adamlaryň talaby-çäksiz.

2. Önümçilik serişdeleriň - zähmetiň, ýeriň we önümçiligiň başga maddy serişdeleriniň çäkliligi.

Mysal üçin ýeriň bir böleginde-bir deňlikde iki görnüşli zähmeti ýerine ýetirip bolanok.

3. Zähmetiň jemgyýetçilik bölünişigi.

4. Haryt öndürijileriň ykdysady özbaşdaklygy, eýeçiligi bilen ilki umumy, soň hususy.

5. Özbaşdaklykda öndürmek.

Bazaryň funksiýalary.

Bazaryň manysy onuň ykdysady we durmuş funksiýalary bilen kesgitlenilýär:

1. Informasion funksiýasy: ulgamlaryň görkezijileriň üsti bilen (baha, göterim, san, hil, harytlaryň assortimenti) bazar kompýuter ýaly ýygnaýar, işläp taýýarlaýar we ykdysadyýetiň ýagdaýy barada jemgyýete ykdysady ýagdaýy barada habar berýär.

2.Araçy funksiýasy-bazar ykdysady özbaşdak, haryt öndürijileri we alyjylary(sarp edijileri)bir ulgama birikdirýär.

3.Hereketlendiriji funksiýasy-bazar şeýle soraglara jogap berýär:näme öndürmeli? nähili öndürmeli? kim üçin öndürmeli?

Pudak, regional aralyk bäsleşigiň esasynda maýa goýumlaryň we serişdeleriň geçmegini şeýlede ykdysadyýetiň gurluşyny düzýär,ol öz gezeginde bazaryň we alyjylaryň talabyna laýyk bolýar.

4.Baha dörediji funksiýasy-belli bolşy ýaly haryt öndürijiniň öz şahsy çykadjylaryny, şonuň üçin şahsy gymmatlygy we bahalary döredýär.Emma bazar diňe jemgyýete gerek çykadjylary hasaba alýar we şoňa laýyklykda jemgyýet,bazar bahalary emele gelýär,olar öz gezeginde alyjynyň zerurlygyny we haryt massanyň hödürleýän derejesini görkezýär.

5.Höweslendiriji funksiýasy-bazar bahalary jemgyýet derejedäki çykadjylara, alyjylaryň talabynyň hasabyna gönükdirilmegi,her bir haryt öndürijiniň çykadjylaryny tygşytly we alyja gerek harytlary hödür etmekligi mejbur edýär.

6.Dörediji-ýatyrjy funksiýasy. Bazarda hemme zat üýtgap, könäni ýatyrýar, täzäni döredýär.

7.Sagaldyş funksiýasy-köne hojalyklar aýrylýar, ýokary netijelikli we tygşytly hojalyklar döredýär.

8.Differensirleýji funksiýasy-bazardaky haryt öndürijileri differensirleýär, birini baý, birini garyp edýär.Kiçi biznesiň orta durmuş sikly-6 ýyldan ýokary däl.Telekeçiniň 3-sinden,ikisi batýar(1,5-2 ýyl).

Bazaryň gowy taraplary:

- önümçiligiň ösmegine höwes döredýär,onuň ösüş depginini tizleşdirýär;

- önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrýar, zähmetiň we serişdeleriň tygşytlandyrmagyny döredýär;

- alyjynyň islegine laýyk gelýän hojalyk gurluşy döredýär;

- bazar-öz-özünü hereketlendiriji hojalyk ulgamyny döredýär,her kimiň öz ýeri bar;

- bazar, belli bir ilatyň bölegini baýlaşdyrýar.

Bazaryň ykdysady we sosial jemgyýet durmuşyna täsir edýän kemçilikleri:

-öz-özünü hereket ediji hökmünde bolup, kemçiliksiz bolanok;

-ykdysadyýetiň ösüşi sikl häsiýetli bolany sebäpli, bazar ulgamy durnuksyz bolýar;

-deň agramlygy bozýan we ykdysadyýetiň durnuksyzlyk görnüşiniň biri-inflýasiýa, bahalaryň ösmegi;

-serişdeleriň doly ulanylmagyny bazar ulgamy üpjün etmeýär, zatlaryň we zähmet serişdeleriň doly ulanmazlygy bazara degişli bolup durýar;

Işsizlik-bazaryň ýoldaşy;

-bazar şeýle faktorlary döredýär-telekeçiniň erkinligini pozýar. Şeýle faktor hökmünde monopolizmyň dürli formalary bolup durýar;

-bazar daşky otrisatel netijäni hasaba alanok (daşky sredanyň hasaplanmagyny);

-bazar daşky položitel netijäni doly hasaba alanok (bilimiň, ylmyň hyzmatyny saglygy goraýyş);

-bazar ýeke birini baý etmän, garyplyga hem ýetirýär;

-sosal meseläni çözenok.

Bazaryň gurluşy: bäsleşigiň häsiýeti; -satyn-satuw obýekty; -bazaryň subýekti; -satuw häsiýeti;

-haryt massa bilen üpjünçilik derejesi; -kanunçylyga laýykçylygy; -ulag-geografiýa faktory;

-alyjylaryň isleg üýtgeşikliginiň hasaby.

Bazar bäsleşigiň häsiýetine görä a) klassiki-erkin bäsleşik; b) häzirki döwürlik ýa-da kämil däl bäsleşik bazary-öz gezeginde şeýle görnüşleri bar monopolistiki; oligopolistik; önümi differensirlenen monopolistik.

-Satyn almak-satuw obýekti boýunça bazaryň iki görnüşü bar: serişdeleriň we sarp edijileriň bazary.

Başgalaryň pikiri boýunça iki görnüşli bazar az, şonuň üçin satyn-satuw obýektiň häsiýetine görä:

-sarp ediji ýa-da ilatyň alýan haryt we hyzmat bazary;

- ýeriň bazary;
- gozgalmaýan emlägiň bazary(ýaşayyş jaýlaryň, jaýlaryň, desgalaryň);
- iş güýjiniň bazary(zähmet bazary);
- tilsimat bazary;
- hyzmat bazary;
- walýuta'
- fond bazary(gymmat kagyzlar bazary);
- ätiýaçlyk bazary;
- maglumat bazary;
- intellektual eýeçiligiň bazary(ylmy-tehniki işleriň, patent, lisenziýa);
- sungat.

Subýekta baglylykda-alyjylaryň, satyjylaryň, aralykdakylaryň, aralyk satyjylaryň, döwlet edaralaryň bazary bar.

Haryt bilen üpjünçilik we talaby ýerine ýetirmek derejesine görä-deň agramlyk, defisit we agdyk bazary bar.

Bazar hereketiniň hereket edýän kanuna laýyklygyna görä:açyk we gizlin bazarlary hereket edýär.Ulag-geografiki faktor häsiýeti boýunça –ýerli,regional,milli,dünýä bazarlary bar.

Bazar gurluşynyň esasy aspekti-bazaryň segmentasiýasy soragy bolup durýar(latyn sözünden segmentum-bölek).

Bazaryň segmentasiýasy-birlik bazar ulgamyny böleklere (latyn söz-meta-soň+grek meros-bölek),gatnaşyklara, zonolara, böleklere,haryt we hyzmat potensiala,sarp edijileriň özbaşdak talaplarynyň hasabyna görä ,olaryň moda isleglerini bilmeğiň esasynda birnäçe böleklere bölünýär.

Alyjylaryň aýratyn(birmeňzeş) toparlara bölmeklik kriteriýasy hökmünde her hili faktorlar bolup bilýär we olar bazaryň segmentasiýasyny kesgitleýär.

Olardan esasy:

-demografiki faktorlary(erkek,aýal,çaga,garry ýaşly adamlar üçin haryt bazarlary).

-sosial-demografiki faktorlary-(elitar,sport harytlaryň,doktorlaryň harytlarynyň, ,mugallymlaryň) bazarlary.

-geografiki faktory-G/O,G/B-da ýaşaýanlaryň bazarlary.

-psihologiki faktory-durmuşyň stilini kesgitleýän(sazy gowy görýänleriň ,poeziýany, numizmatlaryň)bazary.

-tertup bilen bagly faktorlar(hemişelik müşderiler we tötänleýin satyn alyjylar).

-milli faktory(belli milletiň alyjylaryna häsiýetli haryt bazary]

-ilat gatlaklaryň düşewündiniň döreýşini görkezýän faktorlar [barjamly alyjynyň , ilatyň].

Bap IV Telekeçilik.

Telekeçiligiň manysy we görnüşleri.

Telekeçilik – raýatlaryň initiatiw işi bolup, peýda almaga gönükdirilen we hemme görnüşli işleri ýerine ýetirip bolýar. Telekeçiligiň formalary:

1.Hususy.

2. Kopçilikleýin – öz ýa-da karz alynan serişdeleriniň esasynda.

Bazar, telekeçilik işi gurnamagyň esasy bolup durýar.

Telekeçi- menejer telekeçi, öz işini şahsy, şeýlede köpçilikleýin alyp barýar we öz eýeçiligini ýa-da karz alynan maýa goýumyny ulanýar.

Telekeçi- kiçi biznes bilen deň däl, sebäbi telekeçi uly korporatiw kärhanada işläp bilýar. Telekeçi-menejer – ol önümçiligi zähmeti gurnayar we dolandyryar, ýöne her bir menejer – telekeçi bolup bilenok , sebäbi menejer işe alynýan adam.

1. Telekeçi – özbaşdak hojalyk subýekty.

2.Telekeçilige – töwekgelçilik degişli – zyýanly bolup bilýar , ýa-da iş pozulýar.

Töwekgelçilik – önümçilik , kommersiýa we maliýe görnüşde bolup bilýar.

Töwekgelçiligiň derejesi – üç tapgyrdan ybarat : peýdany doly ýitirmek , çykdaýjylary doly ödemezlik (kritiçeski töwekgelçilik) we bankrot (katastrofiki töwekgelçilik).

Töwekgelçiligi ýok etmekligiň ýoly – ätiýaçlik bolup durýar .

3. Telekeçi öz işinde maddy jogapkärçiligi döredýar.

4. Telekeça – dinamiki usul häsiýetli we bäsdeşlik bilen bagly.

5. Telekeçiniň maksady , ugry – peýda almak kommersiýa üstünligi we sosial aspekty – firmanyň kolektiwiniň ýagdaýlaryny gowlandyrmak bolup durýar.

Sosial – ykdysady aspektleri :

- bazaryň zerurlygyny , önümçiligiň ösüşini mikro we makro derejede üpjün etmek;
 - resurslary gaýtadan paýlamak we milli hojalykda bazaryň zerurlyklaryna gabat gelýän gurluşy döretmek;
 - ykdysady we sosial durmuşda täze ugurlary döretmek
 - hakyna tutmak esasynda işçileri dolandyrmaga çekmek
- Telekeçiniň tertibiniň iki esasy ykdysady modeli bar: uýgunlaşmak, ýaramlylyk we kreatiw (könäni aýyrmak ,täzäni döretmek).

Kreatiw modeli telekeçiniň tertibinde – täzeligi ornaşdyrmak, täzelikleri girizmek.

Täsir ediji faktorlary.

Telekeçiniň netijeliligi köp faktora bagly we iki topara bölünýär: içki we daşky faktorlara.

Içki faktorlar telekeçiniň özüne bagly:

- telekeçilik işi ýerine ýetirmek ideýasy ;
- haýsam bolsa bir bar bolan artykmaçlygy (marketingi çuň bilmek)
- dolandyrmak işi bilmek ,önümçiligi gurnamak,
- wagt ulanmakda amatlylygy düzmek
- hususy häsiýetleri
- telekeçiligiň ,ykdsadyýetiň ,maliýe ýagdaýlaryny öwrenmek

Daşky faktorlary:

- daş töweregiň bazar sredasy
- jemgiýetiň kanun esaslary,döwletiň ykdasydy,maliýe we salgyt syýasaty;
- jemgiýetde– syýasat we ahlak –makroykdysady sreda

Telekeçilik işi belli bir gurnamaçylyk görnüşinde ýerine ýetirilýär: önümçilikdäki kärhanalar, söwda firmalary, banklar,döwlet kommersiýa we kommersiýa däl edaralary.

Firma-özbaşdak hojalyk subýekti, kanuna laýyk gurnalýar, ýuridiki tarap bolup, telekeçilik işi ýerine ýetirýär we

kommersiýa hasaplaşykda hereket edýär. Öz netijeliligini ýokarlandyrmak üçin çykdaýjylary we netijeleri hasaba alýar we deňeşdirýär.

Kärhanalaryň dört görnüşi bar:

- hususy (ýekebara);
- şereket;
- paýdarlar jemgiýeti ýada korporasiýa;
- döwlet ederalary.

Şereket kärhanasy – şertnama esasynda işiň eýelerini birikdirýär.

Artykmaçlygy – ýapyk görnüşli maliýe serişdelerini birikdirýär, her gatnaşyjy täze ideýany girizýär , guramaçylyk usuly ýeňil.

Ýetmezçilikleri – eýeçiligiň (gatnaşyjylaryny) bir-birine gabat gelmezligi, her gatnaşyjynyň maddy jogapkärçiligi ýeke bir öz hereketine bolman , başgalara jogapkär bolup durýar.

Şereketiň görnüşleri:

doly ýada açyk – her bir hyzmatdaş (partnýor) işe gatnaşýar we öz emlägi bilen jogapkär .

Komanditnyý ýa-da garyndy –hyzmatdaşlar işe gatnaşýarlar we öz paýlarynyň çäginde jogapkärçilik çekýärler.

Şereket çäkli jogapkär – her haýsy öz paýy boýunça jogapkärçiligi çekýär. (kooperatiwler – önümçilik , sarp edijilik ,ýaşaaýyş)

Paýdarlar jemgyýeti (paýdarlar) ýa-da korparasiýa, bu kärhanalaryň iki prosessleri boýunça, şeýle görnüşleri saýgarylýar:

- paýnama satmagyň esasynda maýa goýumynyň döremegi
- korporasiýanyň ýerine ýetiriji organlarynyň hereketi.

Paýdarlar jemgiýet kärhanalaryň iki görnüşi bar:ýapyk we açyk.

Bap V. : Önümçiligiň çykdaýjylary we ykdysady häsiýeti.

Firmanyň ykdasydy işiniň höweslendirilmegi.

Firmanyň esasy meselesi – komersiýa hasabat şertlerinde çykdaýjylary bilen netijäni deňeşdirmek , bu bolsa çykdaýjylaryň we peýdanyň hasaba alynmagyny we satuw göwrümiň bahasynyň we çykdaýjylarynyň baglylygyny aňladýar.

Bazar şertlerinde hojalyk firmalaryň çykdaýjylaryny ykdysady we buhgalter görnüşlerine bölýärler.

Buhgalter çykdaýjylary – hasabyň sçýotyndan geçen anyk çykdaýjylar bolup durýar

Ykdysady çykdaýjylar – ýeke bir anyk çykdaýjylary alman, sypdyrylan (göýberilen) alternatiw mümkinçilikleri ünsüne alýar.

Hakyky durmuşda, önümçilik serişdeleri ulanmak, birnäçe alternatiw wariantlardan saýlanandygyny aňladýar. Mysal üçin , önümçilik jaýyny kärendä tabşyryp bolýar ýa-da eýesi ulanyp bilýär. Serişdeleriň çäkligi sebäpli we alternatiw saýlamak mümkinçiligi bolany üçin, ykdysady usulda anyk we anykdäl çykdaýjylary hasaba alynýar .

Çykdaýjylaryň görnüşleri.

Buhgalter çykdaýjylary seljerilende wagt faktory hasaba alynmaly. Her bir wagtda önümçilik faktorlaryň hiç biri üýtgemän durup bilýär. Köp wagtyň dowamynda hemme önümçilik faktorlary üýtgäp bilýär. Orta hasapda bir faktor üýtgemän durýar, başgalary üýtgeýär.

Şonuň üçin buhgalter çykdaýjylary hemişelik (üýtgemeýän) we üýtgeýänlere bölünýärler. Daşary ýurdyň edebiýatynda çykdaýjylary şeýle simwol bilen belleýärler C (iňlis sözi – costs), üýtgemeýän çykdaýjylary – FC (iňlis sözi dixed costs) we üýtgeýän çykdaýjylary – VC(iňlis sözünden variable costs)

Hemişelik (üýtgemeýän) çykadjylary – edilýän işiň (önümiň) we satuw göwrümine bagly däl çykadjylary. Olara degişli:

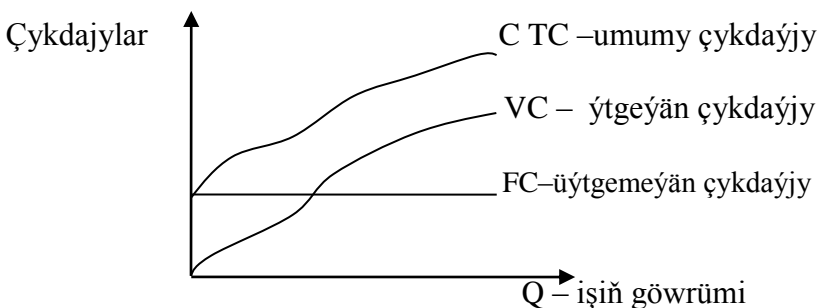
- amortizasiýa geçirimi;
- zähmet haky we dolandyryş personaly saklamagyň çykadjylary;
- karzlaryň (firmalaryň çykaran) tölegi (%);
- gozgalmaýan emläge töleg ;
- ätiýaçlyk tölegi;
- kärendä alynan jaýlaryň tölegleri.

Üýtgeýän çykadjylar – gös göni edilýän işiň göwrümine bagly:

- önümçilik personalyň zähmet haky;
- çig malyň, materialyň, ýangyjyň, energiýanyň çykadjylary;
- satuwdan salgyt;
- reklamana çykadjylary;
- ulag çykadjylary;
- satuw-komissionlary
- poçta-telegraf çykadjylary.

Üýtgemeýän we üýtgeýän çykadjylaryň jemi umumy çykadjy bolup durýar. (TC - total const).

Üýtgemeýän, üýtgeýän we umumy çykadjylaryň edilen we satylan işiň göwrümine funksional baglylygy

Firma bazarda öz hereketini düzmek üçin ortaça çykdaýjylaryny bilmeli : şeýle simwol bilen bellenilýär AC (iňlis sözi average costs)

$$AC = \frac{\text{umumy çykdaýjylar}}{\text{harytyň sany (göwrümi)}}$$

Ilki umumy çykdaýjylaryň ortaça hasaby ATC (iňlis sözi average total costs) kesgitlenýär:

$$ATC = \frac{TC}{Q}$$

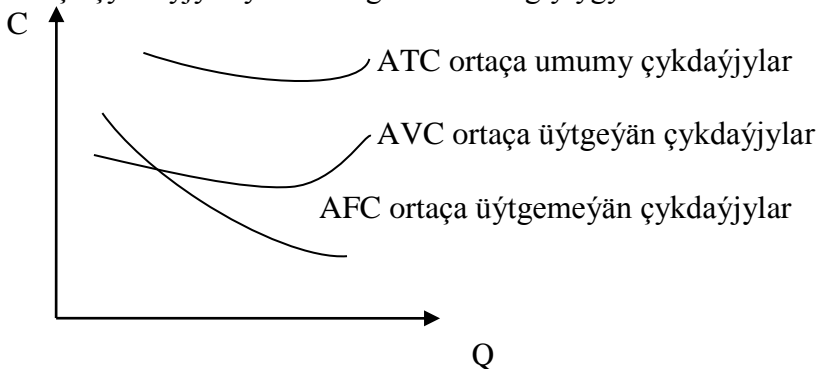
Aýratyn üýtgameýän çykdaýjylaryň ortaça hasaby AFS (average fixed costs) şeýle hasaplanylýar:

$$AFC = \frac{FC}{Q} \quad \frac{\text{umumy çykdaýjylar}}{\text{işiň göwrümi}}$$

Aýratyn üýtgeýän çykdaýjylaryň ortaça hasabynyň hasaplanyşy:

$$AVC = \frac{VC}{Q}$$

Ortaça çykdaýjylaryň satuw göwrüme baglylygy.

Göwrüm köpeldigiçe üýtgemeýän we umumy çykdaýlaryň göwrümi birlik wagtyň dowamynda ilki peselýär, soň ýokarlanýar.

Bazarda umumy çykdaýlaryň ortaça ölçegini, önümiň bahasy bilen deňeşdirip, firma şol haryt boýunça düşewünt derejesini kesgitleýär.

Firmalaryň çäklenen çykdaýjylary şeýle belleniýär MC (marginal costs).

Çäklenen çykdaýjlara – önümiň bir ölçegini köpeltmek üçin gerek bolan goşmaça çykdaýlar degişli bolup durýar. Çäklenen çykdaýlary üýtgemeýän çykdaýlara bagly däl.

Amerikan ykdysatçy P.Kouz ykdysady ylyma şeýle özbaşdak görnüşli çykdaýlary girizýär: transaksion (latyn sözi trasastio – geleşik). Olaryň hereketi häzirki bazar çäginde firmanyň ýagdaýy bilen bagly.

Transaksion çykdaýlary bilen – bazar hojalygynda we zähmet bölünişiniň şertlerinde firma çökýär. Ýöriteleşdiriş we zähmet bölünişigi firma üçin bähbitli bolýar, emma ony başga firmalar ulanjak bolýar. Şeýle ýagdaýda firma bäsdeşlik bazar çäginde özüni goramaly bolýar.

Öz bähbidini goramak üçin edilýän çykdaýlara transaksion diýilýär. Olara degişli:

- bahalar, ýerleşdiriş bazarlar, kontragentler barada maglumatlary gözlemek;
- gepleşikleri geçirmek, şertnama baglaşmak we gepleşikleri düzmek;
- harydyň hilini üýtgetmek, standartlary işläp taýýarlamak, firmanyň belgilerini, söwda markalaryny goramak;
- ýuridiki ulgam esasynda eýeçiligiň hakyny kesgitlemek we goramak.

Bap VI. Zähmet haky.

Zähmet haky, mazmuny.

Bazar ykdysady şertlerde ýaşaýyş serişdeleriniň esasy bölegi, zähmete hak tölemegiň üsti bilen paýlanýar. Paýlanmagyň we sarp etmegiň ölçegi bolup zähmet çykyş edýär.

Işgärleriň zähmeti we onuň netijesi bilen olaryň alýan hakynyň arasynda obýektiw özara baglanyşyk bar. Bu baglanyşyk bolsa zähmete görä paýlamak ykdysady kanunyň mazmunyny emele getirýär. Şu kanunyň talaplarynyň berjaý edilmegi durmuş adalatlylygy üpjün etmekde aýgytly orny bar. Eger-de olar berjaý edilmese paýlamak gatnaşyklary bozulýar, işgärleriň öz zähmetiniň netijesine bolan höwesini gaçýar. Paýlamagyň şeýle ýörelgesi, hojalygy alyp barmagyň hemme görnüşlerinde hereket edýär. Zähmet haryt dälir we şoňa göräde onuň gymmaty ýokdur. Öz gymmaty bolsada, zähmet gymmaty döredýär. Hakykatdan-da, zähmetiň satylyp bilinmegi üçin onuň satuwdan öň bar bolmagy gerek. Ýok zady satyp bolmaz. Meselem, telewizor bazara çykarylanda, şol telewizor hakykatdan bar we satylyp bilinjek zatdyr. Işçiniň telekeçi hakyna duran wagtynda bolsa, entäk hiç hili zähmet ýok diňe zähmete ukyplyk işçi güýji bar. Işçiniň telekeçi satýan zadyda hut şol güýçdür. Işçi güýjüniň sarp edilmek prosesine zähmet diýilýär.

Şeýlelik bilen, zähmet haky işçi güýji haryt gymmatynyň pul bilen aňladylan görnüşidir. Ol işçi güýji haryt gymmatynyň ekwiwalenti hökümünde çykyş edýär. Iş haky önümçüligiň faktorlarynyň eýeleriniň, yagny iş beriji telekeçi bilen işçiniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

Zähmet hakynyň görnüşleri, ulgamy.

Zähmet hakynyň iki sany esasy görnüşi bar: sarp edilýän wagt hasaby boýunça tölemek we potratçylyk.

Sarp edilýän wagt hasaby boýunça tölenýän zähmet haky işlenen wagtyň möçberine we işgäriň kwalifikasiýasyna baglylykda kesgitlenilýär. Potratçylyk bilen hak tölenen mahalynda bolsa, işgäriň gazanjy öndürilen önümiň mukdary bilen kesgitlenilýär.

Zähmet hakynyň bu iki görnüşüniň dürli ulgamlary bardyr. Wagt hasaby bilen zähmet haky tölemek ýönekeý wagt hasaby bilen we baýrak bermek ulgamlary görnüşinde ulanylýar. Zähmet hakyny wagt hasaby bilen tölemegiň baýrak bermek ulgamynda işgäriň gazanjynyň möçberi diňe bir işlenen wagtyň mukdaryna we işgäriň kwalifikasiýasyna bagly bolman, zähmetiň hil netijelerine hem baglydyr.

Potratçylyk iş haky tölemek ýönekeý potratçylyk, potratçylyk-progressiw, potratçylyk-baýrak bermek ulgamlary we başga görnüşinde çykyş edýär.

Ýönekeý potratçylyk bilen hak tölenende, işlenip çykarylan önümiň hemmesine birmeňzeş potratçylykly nyrh bilen hak tölenýär. Potratçylyk-progressiw hak tölemek ulgamynda bolsa, normadan daşary işlenip çykarylan önüm üçin ýokarlandyrylan nyrh bilen hak tölenýär. Potratçylyk-baýrak bermek ulgamy boýunça hak tölenende, işlenip çykarylan önümleriň ähli mukdary üçin hak tölemeklik adatdaky potratçylykly nyrhlar boýunça geçirilýär, hil görkezijileriniň gowulanmagy (çig malyň, ýangyjyň tygşytlanmagy, önümleriň hiliniň gowulanmagy we başgalary) üçin bolsa baýrak tölenýär.

Potratçylyk iş haky tölemek şahsy we toparlaýyn bolýar. Şahsy potrat gazanjyň möçberi aýry-aýry işgäriň işläp çykarşyna gös-göni baglydyr. Her bir işgäriň bitiren işini hasaba almak mümkin bolmadyk ýagdaýynda toparlaýyn potratçylyk ulanylýar. Şonda işçiniň gazanjy diňe bir onuň özüniň işiniň netijelerine bagly bolman, tutuş brigadanyň ýa-da

işiniň netijelerine bagly bolýar. Zähmetiň netijelerine işgärleriň maddy taýdan gyzyklanmagyny üpjün etmek üçin, brigadalaýyn potratçylyk we şahsy potrat hak tölemek bilen utgaşdyrylýar. Meselem, brigada her bir gatnaşyjynyň tölegi hasaplanylýan wagtynda, diňe bir işlän wagtlary bolman, eýsem onuň tarif razrýady hem nazara alynýar.

Zähmete hak tölemekde iş hakynyň haýsy görnüşi we ulgamy peýdalanmagyň maksada laýykdygy, önümçiligiň guramaçylyk – tehniki şertlerine, onuň aýratynlygyna we häsiýetine baglydyr.

Wagt hasaby bilen hak tölemeklik berk kesgitlenen tehnologik tertipde işleýän kärhanalarda agdyklyk edýär. Köpçülikleýin üznüksüz akym önümçiligiň şertlerinde işgärleriň ýerine ýetirýän işi konweýeriň hereketiniň tizligi bilen kesgitlenýär. Bu şertlerde potratçylyk iş haky ykdysady taýdan maksada laýyk bolmaýar. Munuň özi awtomatlaşdyrýan önümçiligiň şertleri hemde gurallaryň apparaturalaryň işleýişi bilen baglanyşykly, önümçiligiň görnüşlerine has hem degişlidir. Bu ýerde wagta görä hak tölemek, zähmet hakynyň esasy görnüşine öwrülýändigini tebigydyr. Soňky iki üç on ýylyň içinde köp ýurtlarda wagt hasaby bilen iş haky tölemeklik, zähmet hakynyň esasy görnüşüne öwrüldi. ABŞ-nyň we Fransiýanyň işläp bejerýän senagatdaky işçileriniň 70%, Beýik Britaniýanyň we Germaniýanyň senagat işçileriniň bolsa 60% ne wagt hasaby bilen iş haky tölenýär.

Potratçylyk bilen hak tölemeklik, el zähmetiniň agdyklyk edýän kärhanalarynda, şeýle hem çykarylýan önümiň mukdaryny köpeltmegi höweslendirmek zerur bolanda ulanylýar. Häzirki zaman şertlerinde potratçylyk iş haky tölenende önümiň hili, enjamlaryň ulanylyşynyň koeffisiýenti, çig malyň we materiallaryň tygşytly ulanylyşy ýaly faktorlaryň hem hasaba alynmagy gerekdir.

Zähmet hakyny gurnamagyň elemenleri.

Zähmet hakynyň gurnalyşynyň esasy elementleri tarif ulgamy we zähmeti normalaşdyrmak bolup durýar.

Tarif ulgamyň kömegi bilen işiň häsiýetine, hiline we şertlerine, önümçilik pudaklaryna baglylykda, zähmet hakynyň möçberi kesgitlenýär.

Tarif ulgamy tarif-kwalifikasiýa anyklamadan, tarif setkasyndan we I razrýadyň tarif bahasyndan ybarat. Tarif-kwalifikasiýa anyklamada pudakda ýerine ýetirilýän işleriň anyk görnüşleriniň häsiýetnamasy berilen, hemde bu işleriň çylşyrymly derejesini (razrýadyny) kesgitleýär. Şeýle hem onda her bir razrýad boýunça işgäriň nämäni we nämeleri edip bilmelidigi görkezilýär. Bu bolsa işgäriň kwalifikasiýasynyň razrýadyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär.

Tarif setkasy zähmetiň çylşyrymlylygyna hem-de işçileriň kwalifikasiýasyna baglylykda zähmete hak tölemekdäki mynasybeti kesgitleýär. Ol tarif razrýadlaryndan we olaryň tarif koeffisiýentlerinden ybaratdyr. Birinji razrýadyň koeffisiýenti bire deňdir. Eger-de birinji razrýadyň tarif bahasy we tarif koeffisiýentleri belli bolsa, islendik razrýadyň bahasyny kesgitläp bolýar.

Tarif ulgamyň üçünji bir elementi birinji razrýadly işe hak tölemegiň möçberini kesgitleýän tarif bahasyndan ybaratdyr. Birinji razrýadyň tarif bahasy pudagyň zähmet şertlerine (adaty, agyr, zyýanly işler), iş hakynyň görnüşlerine baglylykda kesgitlenýär.

Zähmet hakyny netijeli guramagyň zerur şertleriniň ýene-de biri zähmetiň dogry normalaşdyrylmagydyr. Zähmetiň normalaryna wagt normasy, iş normasy, hyzmat ediş normasy, işgärleriň sanynyň normatiwi we şoňa meňzeşler girýär. Zähmet normalary her bir işgäriň zähmetiniň, onuň öndürjiliginiň ölçegi bolup hyzmat edýär. Olar her bir işgäriň birlik wagtyň dowamynda ýerine ýetirmeli işleriniň möçberini kesgitleýär. Zähmet normalary ylmy taýdan esaslandyrylan bolmandyr.

Täze tehnika, öňdebaryjy tehnologiýa ornaşdyryldygyça, zähmetiň gurnalyşy we işiň beýleki guramaçylyk-tehniki şertleri gowulandygyça, zähmet normalary täzeden gözden geçirilýär.

Ilaty iş bilen üpjün etmek syýasatynyň durmuşa geçirilmegi ykdysady taýdan işjeň ilatyň artmagyna we zähmet bazarynda iş bilen meşgullanmaýan ilatyň tutýan ornunyň azalmagyna getirer. 2010-nji ýylda iş bilen meşgullanmaýan ilatyň tutýan orny zähmet resurslarynyň 2% den geçmez.

Nominal we hakyky zähmet haky.

Zähmet hakynyň derejesi iki hili aňladylýar. Onuň birinjisi, nominal iş haky, ikinjisi bolsa hakyky zähmet hakydyr.

Pul bilen tölenýän zähmet hakyna nominal zähmet haky diýilýär. Işgäriň zähmet haky diýip alýan puluna satyn alyp biljek harytlarynyň we hyzmatlarynyň mukdaryna bolsa hakyky zähmet haky diýilýär. Hakyky zähmet hakynyň derejesi pul bilen tölenýän zähmet hakynyň möçberine, ondan edilýän tutumlaryň, salgytlaryň möçberine, halkyň sarp edýän harytlarynyň we peýdalanýan hyzmatlarynyň bahasynyň derejesine baglydyr. Şol bir deň şertlerde hakyky zähmet haky nominal zähmet hakynyň ululygyna göni proporsionaldyr hem-de sarp ediş zatlarynyň we hyzmatlarynyň bahalarynyň derejesine ters proporsionaldyr. Hakyky zähmet hakyny kesgitlemek üçin nominal zähmet hakynyň indeksi bilen bahalarynyň indeksini deňeşdimeli.

Türkmenistanyň raýatlaryny durmuş taýdan goramak.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe hakyky zähmet hakynyň ululygna bahalaryň üýtgemegi uly täsir edýär.

Nominal zähmet haky bilen deňeşdireniňde , bahalaryň çalt ösmegi mümkin. Bu bolsa ilatyň ýaşayyş derejesiniň peselmegine getirip biler.

Şeýle ýagdaýda Türkmenistanyň raýatlaryny durmuş taýdan goramak maksady bilen bir topar çäreler geçirilýär.

Bazar gatnaşyklaryna geçmegiň Türkmen nusgasynyň esasy aýratynlyklarynyň biri-de onuň durmuş meselelerini çözmäge gönükdirlendigidir.

Döwletimiz öz raýatlaryny berk durmuş kepillendirmeleri bilen üpjün edýär. Bazar şertlerinde halkymyzyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, ony durmuş taýdan goramak, iş bilen üpjünçiligni gowulandyrmak ýaly meseleler ilkinji hatara çykarylýdy.

Şu günki gün ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ýagdaýlary onlarça ýyllaryň dowamynda toplanýan köp sanly meseleler sebäpli çylşyrymlaşýar, ýöne oňa garamazdan ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamynda uly işler amala aşyrylýar.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamyny häsiýetlendirýän ugurlar:

1. Ilatyň girdejiler syýasatynyň umumy meseleleri;
2. Zähmet gatnaşyklaryndaky we zähmet çägendäki syýasat;
 - zähmete hak tölemek syýasaty;
 - zähmeti goramak we durmuş ätiýaçlandyrmalary;
 - raýatlaryň zähmete bolan hukugynyň goralmagy;
 - ykdysadyýeti düzüm taýdan özgertmegiň esasynda iş bilen üpjünçilik syýasaty.
3. Işe ukypsyz ilatyň durmuş goraglylygy we goldawy:
 - pensiýa üpjünçüligi;
 - durmuş pul kömekleri;
 - ilata durmuş hyzmatlary;
4. Durmuş sferanyň pudaklarynyň ösmeginiň esasy ugurlary :
 - ilatyň saglygyny goramak;
 - sport we bedenterbiýe;
 - bilim;

-ylym;

-medeniýet;

-ýaşaýyş jaý sferasy;

5. Ilatyň aýra toparlarynyň durmuş goraglylygy (mysal üçin, ekologik taýdan howuply ýerlerde ýaşayan ilatyň goraglylygy we ş.m.).

6. Migrasiýa syýasaty

Ilaty durmuştaýdan goramagyň ulgamynda geçirilýän özgetmeler esasan iki maksady göz önünde tutýar:

-ýaşaýyş derejesini, esasan bazar ykdysadyýetine tarap girmek arkaly ýokarlandyrmak maksadyny;

-adam hukuklarynyň goralmagyny üpjün etmek maksady;

Şeýle zatlary ýerine ýetirmek üçin, şu aşakdakylar zerurdur:

-zähmet bazaryny ösdürmek arkaly, ilatyň ösüş ýagdaýyny göz önünde tutup olaryň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmak üçin täze iş orunlarynyň döredilmegi;

- ilatyň aň-düşünjesini we ylmy mümkinçiligni (bilim, ylym, medeniýet, saglygy goraýyş we ş.m.) ýokarlandyrylýan ugurlary döwlet tarapyndan goldanylmagy;

-kanunçylyk we kadalaşdyryjy binýadyň döredilmegi we onuň üýtgeýän şertlere laýyklykda kämilleşdirilmegi.

Ilaty durmuş taýdan goramak boýunça ýurdumyzda ýöredilýän syýasat bir tarapdan, Türkmenistanyň işe ukyply her bir raýaty üçin oňa öz zähmeti hem-de işewirliги bilen özüniň abadançylygyny (zähmet girdejilerini) üpjün etmäge mümkinçilik berýän şertleri döretmäge gönükdirilendir. Beýleki tarapdan bolsa, ilatyň gurby pes gatlaklarynyň döwlet tarapyndan durmuş babatda goldanylmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Bu işiň aýratynlygy jemgyýetiň aýry-áýry gatlaklaryny ýa-da gerek bolsa tutuş ilaty goramak üçin esasan, bazar gatnaşyklary hereket etmeýän ýa-da gowşak hereket edýän

geçiş döwri üçin käbir durmuş pudaklaryny býujetiň hasabyna maliýeleşdirmekden ybaratdyr.

Şeýle hem halkyň sarp etmegi üçin ilkinji gerek bolan harytlaryň bahasyny döwletiň özi belleýär.Ol bahalaryň durnuklylygyny üpjün etmek üçin býujetden degişli serişdeleri göýberýär.Garaşsyzlygymyzy alanmyzdan soň tebigy gaz, elektrik togy,suw we duz ilata mugt berilýär, bu bolsa ilat üçin uly goldawdyr.Ondan başga-da ýurdumyzda kommunal hyzmatlary üçin, döwletiň ýaşayyş jaýlary üçin, ulag we aragatnaşyk hyzmatlary üçin töleg örän ujypsyz bolmagynda galýar.

Bap VII. Taslama kärhanany dolandymagyň strategiýasy we taktikasy.

Umumy strategiýa – bäsdeşlik ukyplygyny ýokarlandyrmagyň strategiýasy.

Biznesiň strategiýasy harbyňky ýaly – öňe gidişlik we goranmaklyk we şeýle-de täzeden düzmeklik bolýar. Täzeden düzmäge serişde sarp edilýär, gurluş düzgünleri üýtgeýär, tehniki abatlaşdyryş we kärhananyň ugrynyň üýtgemegi mümkindir.

Öňe gidişlik strategiýasy ykdysadyýetiň ösmegini maksat edinýär, bäsdeşlerden öňe geçmegi, bazarda has çuňňur ornaşmagy we täze bazarlara çekilmegini hem-de orun eýelemegini işläp taýýarlaýar.

Saklamak strategiýanyň maksady, mümkin boldygyça maýa goýumy, hünäri ýokarlandyran kadrlary we öz satuw markasyny saklamak.

Häzirki şertlerde, biznes strategiýanyň goýýan maksady önümiň bäsdeşlik ukyplygy köp wagtyň dowamynda kärhana üçin peýdaly bolar ýaly we maliýe ýagdaýyň durnuklygyny üpjün etmeklik.

Kärhananyň bäsdeşlik ukyplygy önümiň bäsdeşlik ukyplygyna bagly bolup durýar.

Öňe gidişlik we täzeden düzmek kärhananyň ösüş strategiýasynyň maksady – önümiň we kärhananyň bäsdeşlik ukyplygyny ýokarlandyrýar.

Kärhananyň bäsdeşlik ukyplygy önümçiligiň netijeliligi we maliýe durnuklylygy bilen kesgitlenilýär.

Önümiň bäsdeşlik ukyplygynyň görnişi:

Bäsdeşlik ukyplylygy = hil + baha + hyzmat

ABŞ-nyň, Ýewropa we Ýaponiýanyň öňde baryjy firmalarynyň esasy strategiýasy maksady – hil bolup durýar.

Bazarda harytlaryň hili ýokarlanyp durmaly. Bu ýagdaý önümiň durmuş sikli bilen bagly.

Dünýä tejribesinde kärhanalaryň önümçiligiň ýöriteleşdirilmegi harytlaryň belli görnüşleri boýunça bolman, ony öndürilýän harytlaryň kesgitli ýaşy (durmuş sikl tapgyry) boýunça hem bolmaly.

Täzeligi ornaşdyryjy firmalary bar – olar diňe täze modelleri, konstruksiýalary, sarp edilýän predmetleri, önümçilik serişdelerini döredýärler. Başgalary täze harytlary tiražlaýarlar, olary modifisirleýärler, dürli dizaýn bilen bezeýärler – şeýle firmalara bolsa - inžiniring firmalary diýilär. Ýene başgalary täze zatlarda öz wariantlaryny tapýarlar. Şeýdip köpçilikleýin ulanmaga amatly usullary saýlanylýar - ilat üçin döredilýär. Iri firmalar bazara täze zatlar bilen öz adyndan çykanoklar.

Kiçi we orta firmalar marketing aksiýalarda ýöriteleşdirilýär, alyjynyň täze zada taýýarlygynyň talabyny öwrenip, käbir firmalar öňki düzgün boýunça ýokary hilli zatlary çykarmakda berkidilýär. Dünýä standartlaryna laýyk gelmeýän önümi çykarýan kärhanalar hem öz alyjylaryny tapýar.

Russiýada – «жигули» awtoulaglara talap edilmegi – “WAZ” kärhananyň durmuşyny saklamaklyk bilen bagly.

Önümiň hili – ony gowlandyrmak üçin edilýän işler bilen bagly bolup, harydyň hemme tapgyrlaryny: döretmegi, sarp etmegi we harydyň hatardan çykýan wagtyna çenli öz içine alýar.

Standart boýunça dünýä guramalary (UCD) tarapyndan harydyň ýaşaaýs sikliniň 11 tapgyry işlenip taýýarlanylýan, olar “hiliň petlýasyny” döredýär. Sagadyň strelkasynyň ugry boýunça 11 sany harydyň ýaşaaýs sikliniň durmuşy kesgitlenilen:

- 1 Marketing;
- 2 Harydyň tehniki talaplary we işläp taýýarlanmagy;
- 3 Maddy – tehniki üpjünçilik;
- 4 Önümçilik proseslerini taýýarlamak we işläp taýýarlamak;
- 5 Önümçilik;
- 6 Barlag, synag, gözleg;
- 7 Gaplamak we saklamak;

- 8 Ýerleşdirmek we paýlamak;
- 9 Gurnamak we ulanmak;
- 10 Tehniki kömek we hyzmat;
- 11 Ulanylandan soň hatardan çykarmak.

Ýaponiýanyň kärhanalarynda iň birinji “hil kružoklary” döredildi (öz işgärlerinden- 3-12 adamdan) – önümiň bäsdeşlik ukyplygyny ýokarlandyrmagyň ýollaryny tapmak bilen baglaşdyryp, dünýä bazaryna lider bolup Ýaponiýanyň çykmaklygy şoňa bagly. Bu tejribäni 70-nji ýyllarda ABŞ-nyň kärhanalary we Ýewropa alyp göterdi.

Kärhanalaryň(firmalaryň) düşewüdi we döreyşi.

Şeýle meseleleri çözmeklik firmanyň (kärhananyň) ýagdaýyna uly täsiri bar, olardan esasy, onuň düşewüdi bolup durýar.

Satuwdan düşewünt. Düşewünt – pul görkezijisi – satlyk harytlardan düşen pul, kärende tölegi (kärhananyň esasy işi emlägini kärendä berilmeklik bolsa); intellektual eýeçilik obýektleri ulanmak tölegi;ýüklenen ýüklere, ýerine ýetirilen işlere, hyzmatlara töleg.

Düşewünt – hasapalanylanda, şertnama bahalaryň goşmaçalary bilen ýeňillikleri aýryp kesgitlenilýär.

Satuwdan düşewünt (ýerlemekden) – kärhananyň önümçilik we kommersiýa işiniň wajyp netijesi we onyň maliýe ýagdaýyny kesgitlemek üçin – esaslandyryjy görkeziji bolup durýar. Düşewünt ýeke bir düşen pullaryň ölçeginiň kesgitlemegi bolman, satuw göwrümini hem kesgitlemekde ulanylýar:-ýagny pul görnüşinde satylýan önümi bahalamak üçin.

Düşewüntden sarp ediljek çykdajylary aýrylandan soň peýda döreyär.

$$\text{Düşewünt} \sum P_t * q_t = SS + P \quad (t = 1, 2, 3, \dots, h)$$

$P_t - t$ – satylan önümiň bahasy

$q_t - t$ – satylan önümiň sany

SS – satylan önümiň doly özüne düşýän gymmaty.

P – satuw peýdasy.

Hasabat resminamada satylan harytlaryň we satyn alynan maddy baýlyklaryň çykdaýjylary we hyzmatlary GGS-syz (goşmaça gymmatlyga salgyt) we aksizsiz görkezilýär. Bu salgytlar öwezini doldurýanlara degişli bolup, düşewündiň düzümine girenoklar.

Ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmaty.

Peýda almak üçin düşewüntden çykarylan önümiň özüne düşýän gymmaty doly bolmaly, oňa seh we umumy önümçilik çykdaýjylardan başga kommersiýa we dolandyryş çykdaýjylary girýär.

Önümiň özüne düşýän gymmatyna: - önümi öndürmek we harydy satyn almak;

önümi, harydy satmak; işi ýerine ýetirmek we hyzmat bilen bagly çykdaýjylar girýär.

Tejribede önümiň özüne düşýän gymmatyna =önümçilik +dolandyryş+ kommersiýa çykdaýjylary girýär.

Peýda ykdysady bähbidi köpeldýär, çykdaýjy – azaldýar (şeýle ykdysady bähbidiň, düşünjesi berilmeýär). Emma ykdysady bähbit köpelip we azalyp bilýän bolsa, onda onuň bir möçberi bolmaly. Şeýlelikde salgyt – körhananyň ykdysady bähbidiniň göni çykdaýjysy bolup durýar.

Ykdysady bähbit – düşewnt bilen hemişelik we üýtgeýän önümçilik çykdaýjylaryň tapawudy bolup durýar.

Umumy ykdysady düzgün boýunça: bir zat ýerine ýetirilse çykdaýjy bolýar. Ýerine ýetirilmeýän zat, çykdaýja girenok şol sarp edilsede.

Salgyt – ýerine ýetirilýän zat däl we garşylyk hereketi ýok. Maddy, hyzmat, zähmet, kärhananyň tölegi bilen ýa-da çalyşylyp alynan zatlar – çykdaýjy diýip hasaplanylýar.

Hasabat döwürde önümçilikde edilen çykdaýjylar önümiň özüne düşýän gymmatyndan köp ýa-da az bolup biler. Her döwürde önümçilik prosesiniň iki netijesi bar:

1) ýerleşdirilen önüm.

2)ýerleşdirilmedik – tamamlanmadyk önümçilik ýa-da ammdarda goýulan taýýar önüm. Ol ýerine ýetirilen ýagdaýynda - tamamlanmadyk önümçiligiň ösüş depgini (peselmegi) we ammdaky taýýar önümleriň ätiýaçligi hasaba alynmaly.

Ýerine ýetirilen we çykarylan önümiň deňlenmesi:

$$\sum P_t * q_t + (\pm \Delta H) = SS + P + (\pm ZK)$$

$\pm \Delta H$ – tamamlanmadyk önümçiligiň ösmegi (peselmegi) we ammdaky ätiýaç taýýar önümi.

ZK - ΔH -nyň absolýut ölçegine laýyk çykdaýjylar.

Önümiň özüne düşýän gymmaty, tamamlanmadyk önümçiligiň ösmegine gönükdirilen çykdaýjylary we taýýar önümiň ätiýaçligi hakyky kalendar döwüriň çykdaýjylarynyň jemi bolup durýar .

$$FC_t + VC_t + N_t = \text{ŞŞК} + (\pm ZK)$$

FC_t – hemişelik çykdaýjylary.

VC_t – üýtgeýän çykdaýjylar.

N - salgyt we başga çykdaýjylar.

ŞŞК - ýerleşdirilen önümiň özüne düşýän gymmaty.

Yerlemekden peýda.

Inji tablisa

		Bazar bahalarynda	Goşmaça gymmata salgyt b/n býudjete	Goşmaça. gymmat, salgytsyz
I. Düşewünt, bazar nyrhларыnda	1	19000		
Şol sanda:				
Goşmaça Gymmata Salgyt	2	3167		
(16.67%)				
GGS-syz düşewünt	3	15833		15833
GGS zaçýotda (20% maddy				
çykdaýlara – 9000)	4	1800		
GGS – býudjete (2set-4set)	5	1367		
Düşewünt GGS bilen (býudjete				
geçirmek) (3+5)	6	17200	17200	
II. Bazar nyrhларыnda Ö.ö.d.g.	7	15383		13583
Ö.ö.d.g. GGS-syz	8	13583	13583	
III. Kärhanalaryň girdejisi				
býujete geçirilýän	9	1367	1367	
IV. Peýda satuwdan.	9			
(1grafa boýunça: 1set-7set-9set;	10	2250	2250	2250
2grafa boýunça: 6set-8set-9set;				
3 grafa boýunça: 3set-8set				
Kärhananyň ilkinji peýdasy				
(9 set + 10 set)	11	3617	3617	

Tablisadaky 1-nji grafadaky 19000 manat düşewünd - kärhananyň buhgalter hasabat şçotynda bazar nyrhларыnda görkezilýär.

2-nji grafadaky 17200 manat kärhananyň düşewündi (hemme kärhanalar boýunça) maglumatlar ýygnalanda içki umumy önümiň hasabyna düşýär.

3 grafadaky 158333 manat düşewündi kärhananyň № 2 hasabat resminamasy boýunça.

Gaýry çykdaýlary: I-nji – salgyt, ýygnama, geçirimler - kanun boýunça – ulag ýollaryň ulanmagy bilen bagly, awtoulagyň

eýelerine, ýere salynýan salgytlar, suwa, eksport we import boýunça gummruk poşlinasy.

II-nji- emläge we işgärleriň ätiýaçlik tölegleri.

III- nji - döredijilik we rasionalizasiýa (tazelikleri)bilen bagly çykdaýjylar – tejribe - eksperimental işleri, tazelikleriň döredilmegi.

IV- nji – ýangynlara we garawula – daşyndan töleg.

V- nji – iş ýerne getirmek bilen bagly tölegler.

VI- nji – önümçiligi taýýarlamak we özleşdirmegiň çykdaýjylary.

VII- nji – iş şertleriniň we tehniki howpsyzlygynyň çykdaýjylary.

VIII- nji - önümçiligi dolandyrmak, önümi ýerleşdirmek,komandirowkalaryň çykdaýjylary we reklama (bellenilen normadan ýokary bolmaly däl).

Çykdaýjynyň peselmeginiň ýollary, çykdaýjylaryň gurlyşy bilen kesgitlenilýär: çig maly, maddy serişdeleri, ýangyjy we energiýany tygşytyly ulanmak;

esasy önümçilik serişdeleriň önüm berijiligini köpeltmek, ýokarlandyrmak;

zähmet öndürijiligi ýokarlandyrmak; dolandyrmagyň çykdaýjylaryny peseltmek.

Maddalary boýunça kalkulýasiýanyň düzümi.

1. esasy çig mal we materiallaryň gymmaty;
2. satyn alynan komplektleýiş gurallaryň, satyn alynan ýarym taýýar önümiň gymmaty;
3. gaýtarylýan galyndylar;
4. komplektleýiş materiallaryň tehnologiiki zerurlyklary;
5. tehnologiiki zerurlyk üçin ýangyç;
6. tehnologiiki zerurlyk elektrik energiýasy;
7. tehnologiiki proses üçin zerur bolan suw, bug;
8. esasy zähmet haky;
9. goşmaça zähmet haky;

10. sosial zerurlyklar üçin esasy we goşmaça zähmet hakynyň geçirimleri;
11. maşyn we enjamlar üçin çykdaýjylar;
12. umumy seh çykdaýjylary;
13. umumy önümçilik çykdaýjylary;
14. ýitgileri;
jemi: önümiň özüne düşýän gymmaty.
15. kommersiýa çykdaýjylary;
16. dolandyryş (umumy hojalyk) çykdaýjylary;
17. doly önümiň özüne düşýän gymmaty;

Kalkulýasiýa – birlik önüme düşýän çykdaýjylary hasaplamak usuly bolup durýar.

Çykdaýjylaryň ykdysady gurluşy (ykdysady elementler boýunça)

- maddy çykdaýjylar. – göni we gytaklaýyn maddy çykdaýjylar;
- zähmet hakyň tölegi - zähmet hakyň hemme tölegi;
- sosial zerur geçirimleri;
- amortizasiýa;
- gaýry çykdaýjylar – daşky hyzmat töleg, kärende tölegi, salgyt.

Kärhananyň çykdaýjylarynyň smetasyny düzmekde, maliýe resurslaryny hasaplamakda, üpjünçilik meýilnama düzmekde, şertnama baglaşmakda ulanylýar.

1) Kārhananyñ ýerleşdirýän harydynyñ bahasy.

Satuwdan peýda

Goşmaça gymmata salgyt we aksiz

2) Lomaý satuwyñ bahasy . Şol sanda satyn alynan baha.

Satuw bahasy (nasenka)	lomaý satuwyñ aýlawynyñ çykdaýjysy
	lomaý satuwyñ peýdasy
	satuwdan salgyt, GGS we aksiz

3) Bölekleyin satuwyñ bahasy . Şol sanda harydyñ satuw bahasy.

Bölekleyin satuw baha	bölekleyin satuwyñ aýlawynyñ çykdaýjylary
	peýda
	goşmaça gymmata salynýan salgyt, aksizler

Bap VIII. Ykdysadyýetde döwletiň hereketi.

Döwlet we ykdysadyýet we döwletiň ykdysady funksiýalary.

Ýurduň ykdysadyýeti has ýokary derejede döwletiň syýasatyna bagly. Öz hereketleri bilen döwlet bu prosesleri tizleşdirip ýa-da saklandyryp bilýär.

Bazar ykdysadyýeti köp položitel häsiýetine garamazdan hemme ykdysady we sosial proseslerini jemgyýetiň we her bir raýatyň ünsini gös göni hereketlendirip bilenok. Hususy biznes maýa goýumlaryny peýda almajak pudaga ýa-da taslama gönikdirmeyär, emma jemgyýet we döwlet üçin olar durmuş taýdan zerur bolup biler. Bazar ykdysadyýeti şeýle-de köp aktual meseleleri çözip bilenok. Şeýle zatlar döwletiň aladasy bolup durýar we oňa şert döredýär.

Döwletiň esasy funksiýalary:

1. Hukuk esaslaryny döretmek.
2. Ýurduň düzgünini we milli howpsyzlygyny üpjün etmek.
3. Ykdysadyýetiň durnuklygy. Durnuklylyk – ykdysadyýetiň üýtgemän ösmegini aňladýar. Şeýle ýagdaýda esasy makroykdysady görkezijileri amatly derejede saklaýar. Şonuň üçin döwlet durnuklygy üpjün etmek üçin hemme usullary we ýollary ulanmaly.
4. Sosial goragy we sosial kepilligi üpjün etmeli. Döwlet sosial syýasatyny alyp barmaly, hemme işleýanlere pes zähmet hakynyň, pensiýalaryň, dürli görnüşli kömekleriň kepilligi üpjün etmeli.
5. Bäsdeşligi goramak. Bazar ykdysadyýetinde basleşik esasy hereketlendiriji gurallaryň biri bolup durýar. Ykdysadyýetiň hemme çäginin ösmeginiň esasy bolup, harytlary, hyzmatlary öndüriljilere täzäni we öňde baryjy tehnologiýany ornaşdyrmaga, önümiň hiliniň

ýokarlandyrmaga we onuň çykdaýjylaryny peseltmäge ýardam berýar.

6. Hojalyk kanunçylygy işlap taýýarlamak, kabul etmek we gurnamak. Telekeçiligiň salgyt we bank ulgamlarynyň hukuk esaslaryny duzmek.

Ykdysadyýetde döwlet hereketligi.

Diňe kesgitli şert bolan ýagdaýynda, döwletiň ykdysadyýete goşulmagy mümkin. Olar pozitiw we negatiw bolup bilýär. Negatiw şertleri otrisatel ýagdaýlary bilen hasiýetlenýär we telekeçilik işine hem-de ýurduň ykdysadyýetine täsir edýär.

Döwlet şeýle ýagdaýlary anyklamak we ony ýok etmek üçin belli çäreleri hereketlendirmeli. Döwletiň goşulmagyna ýeke bir şertleri bilmek ýeterlik bolman, ol alamatlaryny öwrenip onuň esasynda hil ýagdaýlaryny bahalamaly.

Işsizlik – bazar ykdysadyýetiniň elementleriniň biri bolup durýar. Onuň belli derejesi, iş güýjiniň sanyndan 4-6% bolup, işsizligiň tebigy derejesi höküminde hasaplanylýar. Şonuň üçin döwletiň işsizlige hereketleri görkezilen görerimden ýokary bolan, ýa-da önümçiligiň peselen ýagdaýynda bolmaly.

Inflýasiýa – harytlaryň, hyzmatlaryň bahalarynyň umumy derejesiniň peselen ýagdaýyny aňladýar we işsizlige garaňda has çylşyrymly.

Döwlet funksiýalaryny we ykdysadyýetiň hereketligini ýerine ýetirmek üçin ykdysady we administratiw (göni) usullary ulanýar.

Döwletiň ykdysady usullar hereketine: salgyt, düşewindiň we serişdeleriň gaýtadan paýlanmagy, bahanyň emele gelmegi, karz-maliýe mehanizmleri we başgalyry degişli. Döwletiň ulanýan administratiw ýa-da göni hereketligi, ykdysady hereketlikler ýeterlik bolmadyk ýagdaýynda edilýär. Ony şeýle çäklerde ulanyp bolýar:

- tebigy döwlet monopoliýasynda (fundamental ylymda, goragda);
- gurşawy goramakda we serişdeleri ulanmakda;
- sertifikasiýalaşdyrmada, standartlaşdyrmada, metrologiýada;
- sosial syýasatda;
- daşky ykdysady işlerde.

Döwletiň fiskal syýasaty, ykdysadyýeti, salgyt salmak ulgamy bilen hereketlendirmek, onuň durnuklygyny üpjün etmek maksady goýýar.

Önümçilik peselen ýagdaýynda, talabyň jemini köpeltmek üçin, döwlet jemgyýet işlerini gurnamak, dürli döwlet maksatnamalary ýerine ýetirmek üçin çykdajylaryny köpeldýär. Şonuň bilen köp pudaklary we firmalary ösdürýär. Döwlet, ykdysadyýeti galdyrmak üçin, çykdajylary peseltmek hereketini ýerine ýetirip bilýär, ýagny ilatdan we kärhanalardan alýan salgytlaryny peseltmek üsti bilen. Şeýle ýagdaýda ilatyň harytlara sarp edijilik talaby ýokarlanýar, kärhanalaryň bolsa investirlmek mümkinçiligi döreýär, ahyrynda ykdysadyýet hereketlenýär.

Döwletiň fiskal syýasaty, ykdysady üýtgemeleri tekizlemeklige gönükdirilen. Emma döwlet öz funksiýalaryny diňe bu syýasat bilen ýerine ýetirmän, maliýe-karz syýasatyny hem geçirýär.

Maliýe-karz syýasaty-bank göterimi bilen, döwlet pul massasyny we karzlary maksada ugrukdyryp dolandyryýar. Bu syýasatyň manysy, döwlet tarapyndan pul massasyna we stawka göterimlere, olar bolsa öz gezeginde sarp edijilik we investision talaplara tasirlik döredýär.

Ylmy-tehniki syýasat.

Ylmy-tehniki ösüşiň tizligi, ykdysadyýeti ýokarlandyrmagyň wajyp faktory bolup durýar. Döwletiň ýeketäk ylmy-tehniki ösüşi maksada ugrukdyrylan çäreleriň ulgamy bolup, ylmyň we tehnikanyň toplumlaýyn ösmegini we şonuň esasynda netijeleriniň ornaşdyrylmagyny üpjün edýär. Döwlet bu syýasaty ýerine ýetirmek üçin şeýle serişdeleri

ulanýar, olardan esasy: bilim we akademiýa ylmy doly maliýeleşdirmegi; investision syýasaty ýerine ýetirmegi; ylmy işgarleriň zahmet töleg ulgamynyň kämilleşdirmegini, basdeşligi goramagy, täzäni we öňde baryjy zatlary ornaşdyrmagy, halkara ylmy-tehniki hyzmatdaşlyga gatnaşmagy.

Döwlet, ykdysadyýeti dolandyrmakda wajyp gurallar hökmünde çaklandyrmak, maliýeleşdirmek we hereketlendirmek usullary ulanýar. Bazar şertlerine geçmek bilen şu dolandyryş gurallaryň orny peselmeýär, emma maliýeleşdiriliş usullary üýtgeýär.

Döwlet tarapyndan maliýeleşdirmek üznüksiz bolmaly, oňa ýetmek üçin gysga möhletli, uzak möhletli we gelejegi hasaba alýan meýilnamalary düzülýär.

Öňden görüjilik çaklama we meýilleşdirmek döwletiň 5-10-15-20 ýyla çenli ykdysady strategiýasynyň işlenmegine mümkinçilik döredýär. Şonuň bilen her ýylyň meýilnamasyny duzmek üçin, ýyllyk we öňden görüjilik meýilnamalary ýerine ýetirmegiň esasynda mümkinçilik döreýär.

Meýilleşdirmek bilen hereketlendirme baglanyşykly bolup durýar.

Meýilleşdirilen ykdysady görkezijileri ýerine ýetirilip bolynmaýan ýagdaýynda döwlet tarapyndan hereketlendirmek ýerine ýetirilýär.

Bahanyň emele gelmegi döwlet tarapyndan ykdysadyýete täsirlikleriň biri bolup durýar. Döwlet baha syýasaty ulanyp talaba we teklibe düşewindiň we serişdeleriň gaýtadan paýlanmagyna tasir edýär.

Döwlet tarapyndan bahalara edilýan administratiw barlagy bazar ykdysadyýetiň çykdajylaryny aýyrmaklyga ýardam berýar, esasan haçanda ykdysady usullar garaşylýan netijani berip bilmeýan ýagdaýynda.

Bap IX. Maliýe ulgamy.

Umumy düşinje

Kärhananyň maliýe ýagdaýy jemleýji görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Olar maliýe serişdeleriň döremek we ulanmak prosessini görkezýär. Kärhananyň maliýe ýagdaýy, onuň töleg ukuplygy, hojalyk şertnamalara laýyklykda üpjün edijileriň töleg talaplaryny, karzlary gaýtarmak, işçileriň, gullukçylaryň zähmet hakynyň tölegini, büjete töleg edip biljek ukuplygynda bildirýär.

Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň derejesi, ony ulanylýan dürli toparlaryň has uly unsini çekýär:

- kärhanalaryň menejerleriniň – olar kärhanalaryň maliýe ýagdaýyny seljerip we bahalap, işiň netijeligini ýokarlandyrmak çözgidini kabul edýärler;

- paýdarlaryň, olar kärhananyň peýdasyna, geljekde ykdysady ösüş derjesine şonyň bilen bagly diwidend töleglere uly ünsini çekýärler;

- üpjün edijileriň we potratçylaryň;

- inwestorlaryň;

- karz berijileriň;

- kärhananyň işgärleriniň, olar üçin kärhananyň durnyklygy we maliýe berkligi zähmet hakynyň tölenmeginiň we iş ýerleriniň saklanmagynyň kepilligi bolup durýar.

Kärhananyň maliýe ýagdaýy köp faktorlaryň täsirliginde bolup durýar: haryt bazarynda kärhananyň ýagdaýyna; bäsleşige ukyply önimi çykarmakda, daşky karz berjilere baglylykda. Şeýlede maliýe däl häsiýetli faktorlaryň täsirligi bar: syýasy, umumy ykdysady üýtgemeleri, eýeçilik görnüşleriň çalyşmagy

Kärhanalaryň maliýe ýagdaýynyň seljermeginiň esasy meselesi: seljeriş we bahalandyryş:

- emläk ýagdaýyny, paýlanyş guruluşyny we emlägiň netijelikli ulanmagyny;

- öz maýa goýumynyň ýeterligini we amatly ulanmagyny;
- maýa goýumlary çekmegiň we netijelikli ulanmagyň gerekligini;
- tölegeukyplygyny we likwidnylygyny;
- ýetilen maliýe garaşsyzlyk derejesini, öz dolonyşyk serişdeleri bilen üpçinçiligini;
- karz ukuplyk derejesini;
- öndirýän önüminiň bäsleşik ukyplygyny we düşewüntliligini, üpjün etmek üçin önümçilik kuwwatynyň ýeterlikdigini.

Maliýe ulgamynyň döreýşi.

Her bir ýurdyň ýerine ýetirýän giňişleýin funksiýalary bar: sosial dolandyrylyşy, ýurdyň goragy, tertip düzgünini saklamak we başgalary. Bu funksiýalary ýerine ýetirmek üçin ýeterlik maddy üpjünçiligi, pul serişdeleri bolmaly.

Döwlet pul serişdelerni ýygnamak, paýlamak we ulanmak boýunça ykdsady gatnaşyklary differensirlemäge mümkinçiligi bar. Meňzeş gatnaşyklaryň toparlary maliýe institutyny ýa-da maliýe halkany döredýär. Hemme maliýeleriň jemi we onuň baglanşygy, döwletiň maliýe ulgamyny döredýär. Býjet ulgamy döwletiň we ýerli býjetiniň jemi bolup, ykdsady gatnaşyklara we ýuridiki normalara esaslanan.

Býjet ulgamyň esasynda döwlet döremeleriň pul fondlary döreýär we olar döwletiň funksiýalaryny ýerine ýetirmek üçin ulanylýar.

Býjet ulgamyň serişdeleri fiziki we ýuridiki taraplaryň hökmäni tölegleriniň esasynda döreýär: salgytlar, ýygyndylar, gumruk salgytlary.

Şeýle-de býjeti döretmek çeşmesine öz islegi boýunça pul serişdeleniň geçirimi girýär (lotareýalary, obligasiýalary, başga gymmat kagyzlary, döwlet bankyna ilatyň goýumlary). Şonuň üçin salgyt gatnaşyklaryň wajyp instituty, Türkmenistanyň maliýe ulgamy bolup durýar.

Býüjetden daşky fondlary - berk maksatlaýyn häsýetli pul serişdeleriň fondy bolup, hökmäni we öz islegi boýunça, ýuridiki we fiziki taraplaryň geçirimleriniň esasynda döreýär. Ýuridiki taraplaryň maliýesi – her bir ýuridiki tarapda döredilýän, özbaşdak pul fondy.

Ätiýaçlik- ätiýaçilik fondy döretmek we ulanmak jemgyýet gatnaşyklarynyň ulgamy, Türkmenistanda - saglyk, napagada ätiýaçligi bolup, döwlet ätiýaçlik edaralaryň tarapyndan öz islegli ätiýaçligi boýunça hasaba alynýar.

Karz – fiziki we ýuridiki taraplaryň, döwletiň baş serişdelerini çekmek üçin döwlet, karz edaralaryň, raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň jemi bolup, gaýtarmak esasynda ulanmaga berilmegi.

Şu zatlaryň hemmesini, döwlet, maliýe hukugyň kömegi bilen herekete getirýär.

Maliýe hukugy – hukuk normalaryň jemi bolup, ýurtdaky pul serişdelerini ýygnamak, paýlamak we ulanmak bilen bagly jemgyýet gatnaşyklaryny hereketlendirýär we döwlet funksiýalaryny ýerine ýetirmek üçin ulanýar.

Diýmek býüjet – maliýe hukugyň merkezi instituty. Maddy manyda býüjet döwlet funuksalaryny ýerine ýetirmek üçin döwlet tarapyndan döredilen merkezleşdirilen pul fondy.

Ýuridiki manyda býüjet - býüjet fondlaryň pul serişdeleriniň döremeginiň we ulanmagynyň maliýe meýilnamasy bolup, Türkmenistanyň Mejlisi tassyklaýar, Türkmenistanyň kanuny derejesinde. Býüjetiň serişdeleri gelişine görä ulanylýar, şonuň üçin pul fondy bolup duranok we býüjet serişdeleriniň gelmeginiň we ulanylmagynyň shemasy hökümünde, ýagny döwletiň maliýe meýilnamasy bolup durýar.

Býüjet döwletiň esasy uniwersal maliýe meýilnamasy, ondan başgada maliýe meýilnamalary hereketde, olardan: smetalar, kärhanalaryň balansy bolup durýar.

Býüjet ulgamynyň düzilşiniň alamatlary:

- bitewlik
- doluluk

- hakykylyk
- hökümdarlyk
- merkezi we ýerli býüjetleriň, şeýlede ýöriteleşdirilen döwlet fondlaryň oňnositel özbaşdyklygy.

Salgydyň manysy we görnüşleri.

Türkmenistanyň Ministirler kabineti bitewi maliýe karz we pul syýasaty alyp barmagy üpjün edýär. Jemgyýet ulgamynyň bitewilik alamaty döwlet salgyt organlarynyň bitewi ulgamy bilen üpjün edilýär. Şonuň üçin salgytlar ýurduň ykdysadyýetiniň giňişliginiň bitewligini pozmalý däl.

Salgydyň manysy.

Döwletiň maliýe gatnaşyk ulgamynda, onuň girdeýjisini dolandyrmakda salgydyň orny ýokary we milli ykdysadyýete täsirliги ýokary.

Salgyt hökmani şahsy gaýtarylmaýan tölegi, döwlet tarapyndan ýuridiki we fiziki taraplara kanun esasynda salynýan töleg we döwletiň maliýe üpjünçilik işiniň maksadyny ýerine ýetirýär.

Salgyt - döwletiň maliýe serişdeleri döretmekde fiziki we ýuridiki taraplaryň borjy bolup durýar.

Salgytyň hereketlendirji höweslendirji paýlaýjy we fiskal wezipeleri bar. Salgytyň elementleri: salgyt subýekti - kanun esasynda salgydy tölemeli tarap; salgydy töleýji - hakyky tölenýän tarap; salgyt obýekty - emläk ýa-da düşewünt (zähmet haky, gozgalmaýan emläk); salgyt stawkasy - obýektiden alynýan salgydyň birlik ölçegi.

Salgytlaryň görnüşleri: bellelinen stawkalar - obsolýut summada kesgitlenen, mysal üçin: nebidni 1tonnasyna;

proporsional salgydy – obýektde salgyt meňzeş göterim (%) gatnaşygynda hereket edýär, differensirlenmän; progressiw - düşewündiň ösmegine görä stawkalar ösýär, köp düşewüntli taraplaryň töleýän salgydy; regressiw - düşewündiň ösmegine

göra stawkalar peselýär. Salgyt töleýjileriň düşewüندی köpelsede, bujete düşýän möçberini köpeltmeýär.

Töleg usuluna göre: göni salgyt subýektleri töleg ukyplygyna göre göni proporsional tölenilýär (salgydy, ýer salgydy, gymmat kagyz amallaryndan); gytaklaýyn - salgyt subýekty we ony töleýji gawat gelmeýärler.

Gytaklaýyn salgyt - baha goşulýar we sarp edijileriň tölegi: aksyzlar, çilimiň, aragyň bahasyna, ony öndiriji tarapyndan goşýlýar; goşmaça gymmata salgyt, monopol salgydy, gumruk tölegi.

Ulanylşyna we peýdalanşyna göre: umumy we ýörite salgytlary. Umymy salgydy döwlet býujetine düşýär. Ýörite görnüşli salgytlar – belli bir maksat üçin belleniýär. Şeýlede döwlet hem býujet salgytlary bar.

Şotlan ykdysadçy we filosof Adam Smitt salgydyň dört sany alamatlaryny kesgitläpdir: 1. döwletiň raýatlary döwleti saklamak we goragynda bolmak üçin düşewüntlerine göre gatnaşmaly. Şu ýagdaýa göre, salgyt töleginde deňlik ýa-da deňsizlik bolýar; 2. salgyt tölegi kesgitli bolmaly - töleg wagty, usuly, möçberi.

Bap X. Binagärlik çözgüdiň ykdysadyýetiniň predmeti we meselesi.

Häzirki döwürde gurluşyklar uly gerimde alnyp barylýar. Bu işleriň esasy maksady Garaşsyzlyk Watanymyzyň gülläp ösmegi, halkymyzyň abadan we bagtyýar durmuşda ýaşamagy üçin amala aşyrylýar.

Ýaşayyş hem-de jemgyýetçilik toplumlaryň taslamalary işlenip düzülende ýaşayyş üçin iň amatly şertleri we şäheriň durkyny gözelleşdirmek üçin täze binagärlik binalary bilen üpjün etmek zerurdyr. Binagärlik desga gurulýan ýerde onuň howasyna we peýzažyna bagly bolýar.

Häzirki zaman töleýiş ulgamy syýasy – jemgyýetçilikleriň, ruhy, ahlak çäkliginiň döwlet gurluşygynda özgerýär. Bu ulgamda gymmatlyklaryň merkezinde esasy hakyky, öňe sürülýän zat, adam we adam faktory, onuň çözgüdiň güýji. Halkyň ykdysady ýagdaýy ýokary derejede bolupdyr, şeýlelikde hem galýar. Bu bolsa halkyň medeni ýaşayyş derejesini gowlandyrýar.

Binagärlik – ol adamyň günde –günde sataşyp, synlap aňyna ornaşdyrýan sungatydyr. Ol biziň ýaşaýan, işleýän, okaýan hem dynç alýan öýlerimiz hem jemgyýetçilik jaýlarymyz.

Binagärlik beýleki sungatlardan tapawutly, ol hem gurluşyk we sungat. Onuň görnüşleri ýaşayyş, önümçilik we jemgyýetçilik binagärligi. Bu sungatyň örän gadymdan gelýän taryhy bar. Jaýlar häzirki zamanda gunsaýyn diýen ýaly çylşyrymlaşýar we keşbi üýtgeýär.

Binagärlik gurluşygy bolmak üçin belli bir şertler berjaý edilmeli. Gelejekde jaýyň keşbi ilki binagäriň pikirinden döräp, işlenip, soň ony gurluşykçylar amala aşyrmaly, şeýlelikde tutuş binagär keşbi döredilmeli.

Ikinjiden gurluşyk işiniň ökde işçileriniň gatnaşmagynda örän sazlaşykly gurluşyklaryň gurulmagy gerek.

Bap XI. Esasy fondlary döretmekde we ulanmakda binagarlík taslamanyň ykdysady manysy.

Esasy fondlary tazedan dikeltmek ykdysady meseläni çözmekde binagarlík çözümleriň manysy we orny.

Esasy fondlary kärhananyň emläginiň düzüminde manyly bölegi bolup durýar. Esasy serişdeleri gymmatlyk ölçegde bellenen esasy fondlary.

Esasy serişdeleri – zähmet serişdeleri bolup, önümçilik prosesinde köp möhletde hereket edip, öz keşbini ýitirenok we gymmatyny ýerine ýetirýän önümine, könelmegine görä ýuwaş – ýuwaşdan geçirýär.

Esasy serişdeleri hasaba almak, bahalamak we seljermek üçin birnäçe alamatlary boýunça bölünýär, funksional belligi boýunça: önümçilik we önümçilik däl; zat-natural düzümi boýunça: jaýlar, geçiriji gurluşlar, iş we güýç maşynlary we enjamlary, ölçeg, heretlendiriji gurluşlar, hasaplaşyk tehnika, ulag serişdeleri, gurallar, hojalyk we önümçilik esbaplary, şeýlede kärhananyň öz eýeçiligindäki ýerler.

Önümçilik esasy fondlary gös – göni önümçilik prosesine gatnaşyp (maşynlar, enjamlar we başgalary), onyň hereketligine şert döredýär (önümçilik jaýlary, desgalary) we zähmet predmetlerini saklamagy, geçirmegi üpjün edýär. Önümçilik däl esasy fondlary önümçilik prosesine gös-göni gatnaşmaýar (ýaşaýyş jaýlary, çagalar bagy, mekdepler, hassahanalary we başgalary).

Esasy önümçilik fondlary zähmet predmetlerine täsirlik derejesi boýunça aktiw we passiw böleklerine bölünýärler.

Esasy önümçilik serişdeleriň könelmeginiň görnüşleri.

Önümçilik prosesine gatnaşmagyň esasynda esasy serişdeleri ýuwaş-ýuwaşdan ulanyşyna göre ilkinji gymmatynyň hasiýetini ýitirýärler. Şeýle ýagdaý esasy serişdeleriň fiziki könelmegini aňladýar. Fiziki könelmegiň derejesi esasy fondlaryň ilkinji hiline, ulanyş derejesine; hyzmat edýan işgarleriň hünär derejesine, wagtynda geçirilýan bejeriş işlerine bagly.

Fiziki könelmegiň derejesini häsiýetlendirmek üçin birnäçe görkezijiler ulanylýar:

Esasy fondlaryň fiziki könelmeginiň koeffisiýenti:

$$K_{f.k.} = \frac{U}{P} \cdot 100$$

U - könelmegiň möçberi bütün ulanyş döwürde;

P – ilkinji ýa-da dikeldiş gymmaty.

Könelme koeffisiýentiň hasaby aýratyn inwentar obýektleri we hakyky gulluk wagtlaryň esasynda ýerine ýetirip bolýar.

Obýektleriň hakyky gulluk wagty normadan pes bolan ýagdaýynyň hasaby:

$$K_{f.k.2} = \frac{T_{hak}}{T_{nor}} \cdot 100$$

T_{hak} , T_{norm} – inwentar obýektiň hakyky we norma boýunça gulluk wagty.

Obýektleriň hakyky gulluk wagty norma gulluk wagtyna deň ýa-da ýokary bolan ýagdaýynda, şeýle görnüşde hasaplanýar:

$$K_{f.k.3} = \frac{T_{hak}}{T_{hak} + T_{gal}} \cdot 100$$

T_{gal} – inwentar obýektiň galan gulluk wagty.
 Jaýlaryň we desgalaryň fiziki könelmeginiň koeffisiýenti:

$$K_{f.k.4} = \frac{\sum d_1 \cdot \alpha_1}{100}$$

d_1 – jaýyň gymmatynda i - konstruktiw elementiň udel agramy %

α_1 – jaýyň i - konstruktiw elementiniň könelmeginiň göterimi.

Esasy fondlaryň ýaramlyk koeffisiýenti olaryň toplumlaýyn fiziki ýagdaýyny hasiýetlendirýär, belli bir senä:

$$K_{f.k.5} = \frac{P - U}{P} \cdot 100$$

P - esasy fondlaryň ilkinji gymmaty;

U – könelmeginiň möçberi.

Esasy fondlaryň ýaramlyk koeffisiýentini fiziki könelme koeffisiýentiň esasynda kesgitläp bolýar:

$$K_{f.k.6} = 100 - K_{f.k.5}$$

Bu koeffisiýentler esasy önümçilik serişdeleriň deň ölçege könelmegini aňladýar, emma hakykatda başgaça bolýar.

Ahlak taýdan könelme – esasy serişdeleri öz gymmatyny fiziki könelmeden öň ýitirýär.

Esasy önümçilik serişdeleriň fiziki we ahlak taýdan könelmegini dikeltmek üçin bejeriş işlerini we tehniki enjamlaşdyrylmany, täze görnüşleri bilen üpjün etmeli.

Olaryň täzelenmegi üznüksiz prosesi bolup, esasy maksady – kärhananyň esasy önümçilik serişdeleriniň san we hil düzümini ýerine ýetirip, olary iş ýagdaýynda saklamak.

Esasy önümçilik serişdeleriň täzelenmegi bilen, şeýle meseleleri işlenilýär:

- köňäniň öwezini doldurmak;
- esasy serişdeleri köpeltmegiň esasynda önümçiligiň göwrümini ulaltmak;
- tehnologiýa görnüşlerini kämilleşdirmek, önümçiligiň tehniki derejesini ýokarlandyrmak.

Kärhananyň esasy önümçilik serişdelerini täzelemegiň dürli çeşmeleri bar, olardan:

- kärhananyň emlägine goýumlar;
- maýa goýumlary;
- gaýtarmasyz geçirmegiň netijesinde;
- kärende esasynda.

Esasy önümçilik serişdeleriň ulanylyşyny häsiýetlendirýän görkezijiler.

Esasy önümçilik serişdeleriň san hasiýeti ýylyň dowamynda ilkinji gymmaty boýunça balansda görkezilýär:

$$F_{ah} = F_b + F_{gir} - F_{cyk}$$

Esasy önümçilik fondlary has çuňňur seljermek üçin şeýle görkezijiler ulanylýar:

a) täzelenme koeffisiýenti

$$K_t = \frac{F_b}{F_{ah}} \cdot 100$$

b) esasy fondlaryň ösüş koeffisiýenti

$$K_{osis} = \frac{F_b - F_{ah}}{F_{ah}} \cdot 100$$

ç) zähmetiň esasy önümçilik serişdeleri bilen üpjünçiligi

$$Z = \frac{F_{ort}}{I}$$

Z – zähmetiň fond bilen üpjünçiligi man/adam

F_{ort} – orta ýyl hasap boýunça esasy fondlaryň gymmaty

I – orta hasap boýunça işgärleriň sany

F_b - esasy önümçilik fondyň ýylyň başyndaky gymmaty;

F_{ah} - ýylyň ahyryna gymmaty;

$F_{çyk}$ - hatardan çykarylan gymmaty;

F_{gir} - girizilen fondyň gymmaty.

$$W_{teh} = \frac{F_{ort}}{I}$$

Zähmetiň tehniki üpjünçiligi (W_{teh})

- Aktiv bölegiň gymmaty

Esasy önümçilik serişdeleriň ulanyş görkezijileri:

Esasy önümçilik serişdeleriň ulanylyşyny häsiýetlendirýän umumylaşdyryş görkezijisi bolup esasy önümçilik serişdeleriň önüm berşi:

$$F_b = \frac{V}{F_{ort}}$$

Esasy önümçilik serişdeleriň orta ýyl hasap boýunça gymmaty:

$$F_{ort} = F_b + \frac{F_{gir} \cdot t'}{12} - \frac{F_{çyk} \cdot t''}{12}$$

Esasy önümçilik serişdeleriň önüm beriş koeffisiýentiň sanawyny we maýdalawyny orta hasap boýunça sanyna bölmeli:

$$F_b = \frac{V}{I} \div \frac{F_{ort}}{I} = \frac{Z_{önd}}{X}$$

$Z_{önd}$ – zähmet öndürijiligi;

X – zähmetiň esasy serişdeleri bilen üpjünçiligi.

Zahmet öndüriligiň fond üpjünçiliginden üstün bolsa önümçiligiň netijeligi uly.

Zahmet öndirijiligi we fond bilen üpjınçılık deňeşdirilýär:

$$\frac{F_{bhasabat}}{F_{bbazis}} = \frac{Z_{ond(hasaba)}}{Z_{ond(bazis)}} \div \frac{W_{hasabat}}{W_{bazis}}$$

Wajyp görkezijileriň biri - zahmet öndürilijiligiň ösüş depgininiň fond bilen üpjınçiligiň ösüş depginine gatnaşygy bolup durýar:

$$E = \frac{\Delta Z_{ond}}{\Delta W}$$

Esasy önümçilik serişdeleriň önüm berşi görezijsiniň tersi, sygymlyk görkezijini häsiýetlendirýär:

$$F_s = \frac{F_{ort}}{V} = \frac{1}{F_b}$$

Esasy ömümçilik serişdeleriň sygymlygy, önüm berşi görkezijä bagly. Önümçilik prosesinde, esasy serişdeleriň möçberi az bolan ýagdaýynda, sygymlyk görkeziji peselýär.

Önüm berşi şeýle faktorlara bagly:

- önümiň ýerleşdirilmegine, iş göwrüminiň we esasy önümçilik serişdeleriň ösüş depginleriniň gatnaşygyna;
- önümçiligiň mehanizmleşdiriş we awtomatlatdyryş derejesine, önde baryjy tehnologiýanyň ulanylmagyna;
- maşynlaryň we enjamlaryň iş wagtyňyň köpelmegine;
- karhananyň önümçilik kuwwatynyň ýokary derejede ulanylmagyna;
- aktiw böleginiň köpelmegine;
- işgärleriň hünär derejesiniň ýokarlanmagyna;
- ýerleşdirilýän önümiň bahasynyň ýokarlanmagyna.

Ýerine ýetirilýän önümiň göwrümi esasy serişdeleriň orta ýyl hasap boýunça gymmatyna we önüm beriş derejesine bagly:

$$V = F_{ort} \cdot F_b$$

Önüm beriş derejesiniň absolýut ölçeginde hasaplanylşy:

$$\Delta F_b = F_{b.has} \cdot F_{b.baz}$$

Otnositel ölçeginde:

$$\Delta F_b = \frac{F_{b.has}}{F_{b.baz}} \cdot 100$$

Esasy önümçilik serişdelerini netijelikli ulanmagyň ýollary.

Esasy önümçilik serişdeleriň ulanylmagyny gowlandyrmak, kärhananyň maliýe netijesinde görünýär: önümiň köpelmeginiň, önümiň özüne düşýän gymmatynyň peselmeginde, önümiň hiliniň ýokarlanmagynda, emläge salgydyň peselmeginiň we arassa peýdanyň köpelmeginiň esasynda.

Onyň ýollary:

- gerek dal enjamlardan we başga serişdelerden kärhanany boşatmak ýa-da kärendä bermek;
- hyzmat personalyň hünär derejesini ýokarlandyrmak;
- wagtynda bejeriş işlerini geçirmek (meýilnama – duýduryş);
- amatly bolan ýagdaýynda smen koeffisiýentini ýokarlandyrmak;
- önümçiligiň mehanizmleşdiriş, awtomatlaşdyryş derejesini ýokarlandyrmak;
- amatly bolan ýagdaýynda merkezleşdirilen bejeriş gullugyny döredip, bejeriş işlerini ýerine ýetirmek;
- täze tehnikany we energiýany, ýangyjy tygşytlayan we galyndysyz tehnologiýany ornaşdyrmak;
- önümçiligi we zähmeti gurnamagy kämilleşdirilmek.

Amortizasiýa – esasy önümçilik serişdeleriň gymmatynyň öndürilýän önüme geçirmek prosesi bolup, ýönekeý önümçiligiň gaýtalanmagyny üpjün edýär.

Amortizasiýa geçirimi – amortizasiýa prosessiň netijesi, ýagny amortizasiýa geçirimiň hasaplanylýan jemi, belli bir döwürde.

Bap XII. Bahanyň emele gelmeginiň we smeta normirmeginiň esaslary.

Gurluşykda we taslamalaşdyrmada gymmatlygyň we bahanyň emele gelişiniň alamatlar.

Gurluşykda baha – birlik önümiň gymmat görnüşi bolup durýar. Gurluşyk pudagynda bahanyň emele gelmeginiň özbaşdaklygy bar: gurulýan jaýlaryň, desgalaryň özbaşdak hasiýeti we ýerli şertlerine görä baglylygy .

Şonuň üçin baha her obýekt üçin smeta resminamanyň, işiň göwrüminiň, önümçiligiň tehnologiýasynyň usullarynyň we aýratyn görnüşli işleriň birlik bahasynyň esasynda hasaplanylýar.

Smeta gymmatlygyň hasaplanmagy gurluşygy maliýeleşdirmäge, önüme düzülýän şertnama bahalaryny düzmäge, edilen işleriň hasabynyň esasy bolup durýar. Smeta resminamanyň esasynda gurluşyk kärhananyň hasaby we hasabaty, hojalyk hasaplaşygy we işiniň bahalanmagy ýerine ýetirilýär. Smeta esasynda girizilýän obýektleriň balans gymmaty kesgitlenilýär we tehniki – ykdysady görkezijileri hasaplamakda esas bolup durýar.

Doly smeta gymmaty, jaýlaryň, desgalaryň gurluşyk gurnama işleriniň, tehnologiýa enjamlary gurnamagyň, satyn almagyň we başga çykdajylaryň düzüminden ybarat.

$$S = C_{g.g.} + C_{enj.} + C_g$$

şol sanda:

$C_{g.g.}$ - gurluşyk – gurnama işleriň çykdajylary;

$C_{enj.}$ - tehnologiýa enjamlary, inwentary satyň almagyň çykdajylary;

C_g – gaýry çykdajylary: taslama, ylmy gözleg işlerine, kadrlary taýýarlamak, gurluşygyň direksiýasyny saklamagyň çykdajylary.

Hasaplaşyk usulyna we ykdysady düzümine görä çurluşyk gurnama işleriň gymmaty gurluşyk önümçiligiň çykdaýylaryndan we smeta peýdasyndan ybarat. Işiň çykdaýylary iki topara bölünýär: göni ($G_{\text{ç}}$) we goşmaça çykdaýylara ($H_{\text{ç}}$). Şonuň esasynda, gurluşyk önümiň birlik bahasynyň ($\text{Ç}_{\text{g.g.}}$), ýa-da işiň birlik smeta gymmatynyň hasaplanylşy:

$$\text{Ç}_{\text{g.g.}} = G_{\text{ç}} + H_{\text{ç}} + P$$

Şol sanda: P – smeta peýda.

Göni çykdaýylara: esasy işçileriň zähmet haky, maddy serişdeleriň gymmaty, gurluşyk maşin we mehanizmleri ulanmagyň çykdaýylary girýär. Göni çykdaýylaryň esasy bölegi gurluşyk gurnama işleriň gymmaty bolup durýar. Esasy işçileriň zähmet haky gös göni önümçilik işçileriň hemme tölegleri, şeýle – de iş zoloklarda maddy serişdeleri geçirýän işçileriň haky girýär.

Gurluşyk maşinlaryna hyzmat edýän we dolandyryýan işçileriň zähmet haky, şol maşinlaryň ulanyş çykdaýylaryna girýär.

Maddy serişdeleriň gymmatyna, maddy serişdeleri, ýarym taýýar önümlerini satyn almak we olary taýýarlamak, gurluşyk ammarlaryna ýetirmek çykdaýylary girýär.

Gurluşyk maşynlary we enjamlary ulanmak çykdaýylary, ulanylýan görnüşli enjamlaryň maşyn – sagadynyň gymmaty bilen kesgitlenilýär. Ol bolsa kalkulýasiýanyň esasynda hasaplanylýar.

Göni çykdaýylary iş göwrüminiň, desgalaryň konstruktiv çözümleriniň, önümçilik işleriniň, ulanylýan tehnologiýalarynyň usullarynyň we gurluşygy gurnamagyň, aýratyn iş göwrümleriň birlik bahalarynyň esasynda hasaba alynýar.

Goşmaça çykdaýylary gurluşyk kärhanalaryň öz çykdaýylaryny ýapmak bilen bagly çykdaýylardan düzülýär. Oňa gurluşygy gurnamak we dolandyrmak, gurluşyk önümçiligini herekete

getirmek, önümçilik – hojalyk şertlerini döretmek çykadjylary girýär. Goşmaça çykadjylary önümiň özüne düşýän gymmatyň bir bölegi bolup durýar.

Smeta peýdasy – gurluşyk kärhananyň önümçiligini ösdürmek we işgärleri höweslendirmek çykadjylaryny ýapmak üçin niýetlenýär. Onyň hasaby önümiň özüne düşýän gymmatyndan kesgitlenilýär.

Smeta resminamasyny düzmegiň we smeta gymmatlygy hasaplamagyň usuly.

1.Jaýyň meýilnamasynyň esasynda, berilen maglumatlara laýyk iş göwrümiň wedomosty düzülýär we şeýle tablisada görkezilýär.

Iş göwriminiň wedomosty

2 nji tablisa

	Işiniň ady	Ölçeg birligi	Hasaplaşyk formulasy	Netije
1	2	3	4	5
1	Ýer işleri			
2	Jaýlaryň ýerden ýokarsyny gurmak we tehnologiýa izgiderlikde başga işler.			

Iş göwrümiň wedomosty doldurlandan soň bellenen jaýyň smeta gymmaty, smeta resminamanyň düzülmeginiň esasynda kesgitlenilýär.

Obýekt smetasy

3 nji tablisa.

	Işleriň ady	Ölçeg birligi	Esaslanma	Işň göwrümi	Birlik ölçeginiň gymmaty	Jemi
1	2	3	4	5	6	7

Obýekt boýunça smeta gymmatyny kesgitlemek üçin smeta resminamanyň düzülişi:

1. Işň ady - düzülen iş göwrümiň wedomostyndan alynýar (obýekt smetasy tablisadan)

2. Obýekt smetasyň tablisasyndaky 5 grafada işň göwrümi bellenilýär - 1-nji tablisanyň 5-nji grafasyndan göçürilýär.

3. Birlik ölçeginiň gymmatyny 2-nji tablisanyň (6 grafasy) aýratyn her bir edilen iş boýunça hasaba almak üçin (EPEP-единые районные единичные расценки-84г ulanylýar.

Bu resminamada işleriň gymmaty birlik ölçegde berilýär: işçileriň zähmet haky, maddy serişdeleriň, maşyn we mehanizmleriň ulanyş çykdajylarynyň gymmaty.

Hasaba alynan gymmatyň esaslanmasy 4 grafada görkezmeli we şonuň esasynda ölçeg birligi 3 grafa göçürmeli.

4. 7-nji grafa göni çykdajylary aňladýar, ony hasaba almak üçin 5 grafany, 6 grafa köpeltmeli.

7-nji grafanyň jemi gurluşyk gurnama işleriniň göni çykdajylaryny aňladýar.

Göni çykdajyny kesgitlemegiň esasynda, goşmaça çykdajylary hasaplanýlar. Goşmaça çykdajylary önümjiligi gurnamak we dolandyrmak mesele bilen bagly, şonuň üçin bu görkeziji gytaklaýyn hasaplanýlar. Onuň ölçegi göni çykdajydan 20-22% deň.

Göni we goşmaça çykdajynyň jemi gurluşyk gurnama işleriň smeta boýunça özüne düşýän gymmaty bolup durýar. Gurluşyk gurnama işleriniň smeta gymmaty, smeta boýunça önümiň özüne düşýän gymmatyndan we nazardaky toplamalaryň jeminden ybarat. Nazardaky toplamalaryň jemi gurluşyk

gurama işleriň özüne düşýän gymmatyndan 8%-de hasaplanylýar. Jaýyň smeta gymmaty gurluşyk gurama işleriň we ýöriteleşdirilen işleriň gymmatynyň jeminden ybarat. Ýöriteleşdirilen işleriň gymmaty guluşyk gurama işleriň gymmatyndan 19-20%-de hasaplanylýar.

Ýaşayş jaylaryň gymmatynyň hasaby jaýyň umumy meýdanynyň 1 kwadrat metr gymmatynyň esasynda hem hasaba alyp bolýar(takmyna aşakda tablisada görkezilen).

Mikroraýonyň taslamasynyň tehniki ykdysady bahalanmagy. Mikroraýon taslamalaşdyrylanda ýaşayş jaýlaryň we medeni-durmuş edaralaryň ýerleşdirilişi amatly bolmaly. Onuň meýnamy ýaşayş medeni-durmuş, komunal bellikli meýdanynyň ybarat. Ýaşayş meýdanyna ýaşayş paylaryň meýdanlary, başgada geçelgeler, awtoulag, hoşalyklar, gök ösümlik, sport üçin meýdançalary girýär.

Mikroraýonyň taslama çözgütlerini bahalamak üçin natural we gymmatlaýyn tehniki-ykdysady görkezijiler işlenip taýýarlanylýar.

Jaýyň umumy meýdanynyň 1 metr kwadrat gymmaty –
takmyna.

4 nji tablisa.

Görkezijiler	Jaýlaryň gaty								
	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Umumy meýdanyň 1m ² gymmaty	208	220	215	214	210	238	238	236	
		13	14	15	16	17	18	19	20
		235	233	232	230	280	279	278	275

Natural görkezijileri.

Ilatyň sany (ýaşawyş üpjünçilik norma esasynda 6,9,15 m² ,müň.adam.

Territoriýanyň meýdany –ga

Ýaşawyş fonduň meýdany- metr kwadrat u.m.

Jaýyň orta hasap gaty- gat

Ýaşawyş fonduň dykzlygy “brutto” $\frac{m^2 \text{ u.m}}{ga}$

Setleriň dowamlylygy 1000m² u.m – pogon metr

Ýol yapgylaryň meýdany – km² Ilatyň sanynyň esasynda mikroraýonyň meýdany kesgitlenilýär. Mysal üçin:

5-nji tablisa.

Jaýlaryň gaty	Wariantlar					
	1	2	3	4	5	6
	Udel agramy					
3 gatly ýaşawyş jaýlary	40	30	35	40	35	30
4gatly	30	40	35	25	35	30
5gatly	-					
12gatly	15	20	25	25	20	20
16 gatly	15	10	5	10	10	20

Mikroraýonda gurulmaly jaýlaryň görnüşine görä udel agramy %

	1	2	3	4	5	6
	Múň adam					
Berlen ýaşajylaryň sany	5	6	7	8	9	10

1. Berilen ýaşajyş fondyň gatlarynyň esasynda gatyň ortaça ölçeginiň hasaby ýerine ýetirilýär.

$$G_{ort} = \frac{A}{a_1 + \frac{a_2}{2} + \dots + \frac{a_n}{n}}$$

Şol sanda A- umumy ýaşajyş fondy , m² a₁ a₂ ...a_n - 1,2,3...gatly jaýlaryň , umumy meýdany, m² 1,2...n-jaýyň gatynyň sany.

Birinji wariantlaryň maglumatlarynyň esasynda:

Umumy ýaşajyş fondy – A hasaba almak üçin:

A- ýaşajylaryň sany, ýaşajyş üpjünçilik normasy köpeldilýär.

$$A=5000* 9m^2=45000m^2$$

Şol sanda:

3 gatly jaýlaryň meýdany:

$$\frac{45000}{100} * 40\% = 1800 m^2$$

4 gatly jaýlaryň umumy meýdany:

$$\frac{45000}{100} * 30\% = 13500 m^2$$

12 gatly jaýlaryň umumy meýdany:

$$\frac{45000}{100} * 15\% = 6750 m^2$$

16 gatly jaýlaryň umumy meýdany:

$$\frac{45000}{100} * 15\% = 6750 m^2$$

Şu hasaplaryň esasynda ortaça gatyň ölçegi kesgitlenilýär:

$$\begin{aligned} G_{ort} &= \frac{45000}{\frac{1800}{3} + \frac{13500}{4} + \frac{6750}{12} + \frac{6750}{16}} = \\ &= \frac{45000}{600 + 3375 + 562.5 + 562.5} = \frac{45000}{5100} = \\ &= 8.8 \approx 9 \text{ gat} \end{aligned}$$

Mikroraýonyň territoriýasy üçin ýaşaýyş fondy “brutto” ýaşaýyş fondyň dykzlygyna gatnaşygy bilen hasaplanylýär.

$$S = \frac{A}{P}$$

Şol sanda:

A- ýaşaýyş fondy, m^2 ;

P- ýaşaýyş fondyň dykzlygy m^2 / ga

S- mikroraýonyň territoriýasy , ga

P- ýaşaýyş fondyň dykzlygy “brutto” m^2 / ga

görkeziji	2	3	4	5	6	7	8	9	12
Ýaşaýyş fondyň gykzlygy	22 00	26 00	28 00	3100	3200	34 00	35 00	37 00	3900

Ýaşaaýyş fondyň dykyzlygy jaýyň gatyna bagly, şonuň üçin bu görkrizijini kesgitlemek üçin gatyň ortaça ölçegi ulanylýar, mysalda – 9 gat.

Onda mikroraýonyň meýdany:

$$S = \frac{4500}{3700} = 12.2\,ga \approx 12\,ga$$

N	Territoriýanyň elementleri	1 ýaşaaýja territoriýanyň normasy, m ²	Jemine gatnaşygy, %-de	Territoriýa nynyň ölçegi, ga
1	<p>A. Ýaşaaýyş territoriýa</p> <ul style="list-style-type: none"> - Şol sanda: - Ýaşaaýyş jaýlaryň - Köçeler, geçelgeler - Awtoulag - duralgalary Gök ösümlikler Sport meýdançasý <p>B. Medeni-durmuş</p> <ul style="list-style-type: none"> - hyzmat - edaralaryň - territoriýasy <p>Şol sanda:</p> <p>Çagalar bagy</p> <p>Mekdepler</p> <p>Medeni-durmuş</p>			
	Jemi		100	

Mikroraýonyň territoriýasynyň balansy.

Territoriýanyň elementleri	Bir ýaşajda territoriýanyň zerurlygy								
	5	6	7	8	9	12	14	16	22 we ýokary
A. Ýaşayş territoriýa	23,7/27,	21/24,5	19/22,1	17,2/20,1	15,4/17,9	14,4/16,8	13,4/15,6	12,4/14,5	11,6/13,5
-Ýaşayş gurluşyk- lary	5,1/5,9	3/3,5	3,7/4,3	3/3,5	2,6/3	2,2/2,6	2/2,3	1,7/2	1,5/1,7
-Geçelgeler	3,5/4,1	3/3,5	2,9/3,4	2,7/3,1	2,1/2,5	2/2,3	1,8/2,1	1,6/1,9	1,3/1,5
-Awtoulag	0,4/0,5	0,4/0,5	0,4/0,5	-	-	-	-	-	0,4/0,5
-gök ösümlikler we dynç alyş meýdança	13.9/16,2	12,5/14,4	11,2/13	10,3/13,1	9,5/11	9/10,5	8,4/9,8	7,9/9,2	7,6/8,9
-sport meýdança	0,8/0,9	0,8/0,9	-	-	-	-	-	-	0,8/0,9

B.medeni- durmuş hyzmat edarylaryň meýdany	4,9/5,7	4,9/5, 7	4,9/5,7	-	-	-	-	-	4,9/5,7
Şol sanda: -çagalar bagy	2,1/2,5	2,1/2, 5	2,1/2,5	-	-	-	-	-	2,1/2,5
-Mekdep	2,1/2,4	-	-	-	-	-	-	-	2,1/2,5
-Medeni- durmuş	0,6/0,7	0,6/0, 7	-	-	-	-	-	-	0,6/0,7

Sanowjy- gurluşygyn 1-nji tapgyry üçin
Maýdalowjy- hasaplaşyk möhlete.

3)Gymmatlaýyn görkezijileri.

Smeta gymmatlygy

7nji tablisa.

N	Atlary	Gymmaty
1	Territoriýany taýýarlamak	
2	Gurluşygyn esasy abýektleri	
3	Kömekçi we hyzmat bellikli obýektler	
4	Energetiki hojalygyn obýekty	
5	Ulag hojalygyn obýekty	
6	Daşky setler , suw úpjúnçilik, kanalizasiýa , ýylylyk úpjúnçiligi, gazúpjúnçiligi	
7	Territoriýany abadanlaşdyrmak we ösümlikleri	
8	Wagtlaryn jaýlar we desgalar	
9	Gaýry işler we çykdajylar	
10	Gurulýan obýektleriň direksiýasyny saklamak we awtor gözleg çiligi	
11	Ekspluatasion kadrlaryn taýýarlygy	
12	Taslama we gözleg işleri	

Jemi

Göz önünde tutulmadyk işleriň ätiýaçligi- jeminden 10%-de hasaplanylýar.

Smeta gymmatynyň umumy ölçegi- tablisanyň jeminden we göz önünde tutulmadyk işleriň ätiýaçliginden ybarat.

Hasaplaşyk usuly:

Mikroraýonyň smeta gymmaty ýaşaýyş jaýlaryň gymmatyny hasabyndan başlanýar. Ýaşaýyş gurluşygyň çykadjylarynyň hasaby umumy meýdanyň $1m^2$ gymmatynyň esasynda kesgitläp bolýar.

Medeni – durmuş jaýlaryň gurluşyk gymmaty hereket edýän normatiwlary boýunça (toplumlaýyn görkezijiler) alynýar.

8nji tablisa.

	Ady	Zerurlygy	Birlik ölçegini gymmaty
3bap	Söwda	Söwda meýdanyň $60m^2$ -tyna	820 rubl
	Durmuş hyzmaty	0,6 iş ýeri	9500 rubl
	Mekdep	112 ýer	1300 rubl
	Çagalar bagy	61	1900 rubl
	kitaphana	0,9 mún tom	450 rubl/mún tom
	Sport zal	$40m^2$	200 rubl/ m^2
4bap	elektrikseti	1 obýekt/1000 ýaşaýjy	0,8mún rubl/1000 ýaşaýjy
	Merkezi ýylylygy	2-4 obýekt/10-12 mún ýaşaýjy	2,5mún rubl/1000 ýaşaýja
5bap	Taýýar duralgalar	25 maşin ýeri/1000 ýaşaýja	0,62 mún rubl/maşin ýere
	Aragatnaşyk bölümi	1 obýekt/mikroraýon	1,1 mún rubl/1000 ýaşaýjy

Daşky inžener setleriň gymmaty her biriniň dowamlylygynyň we 1 pogon metr gymmatynyň esasynda kesgitlenýär.

9 njy tablisa.

Setiň görnüş-i	Jaýyň ortaça ölçeg gaty boýunça dowamlylygynyň takmyna görkezijileri			1 pogon metriň (rubl) gymmaty
	2	4-5	9 we ýokary	
Suw geçirijiler	53	35	30	48,5
Hapalanan suwlary akdyryş	109	65	40	51,6
Ýylylyk setleri	73	42	30	82,0
Gaz setleri	109	65	47	33,0
Elektrik üpjünçiligi	197	92	70	9,0
Ýagynyň suwlary ýygnaýan kanalizasiýalar	29	19	13	20,0

Setleriň hasaby şeýle tablisa boýunça ýerine ýetirilýär.
Daşky setleriň gymmatynyň hasaby.

10njy tablisa.

Setleriň görnüşleri	Dowamlylygyň normatiwy pogon metr/ ýaşayyş fondyň 1000m ² u.m	1 pogon metr gymmaty (rubl)	Setiň doly gymmaty müň . rubl

Abadanlaşdyryş işleriň gymmaty, yollaryň we meýdançalaryň, daşky kiçi ýagtylyk formalaryň we ösümlikleriň gymmatyndan ybarat.

Abadanlaşdyryş we ösümlikleriň gymmatynyň hasaby.

11-nji tablisa.

Abadanlaşdyryş işleri	Elementleriň häsiýetnamasy	Ölçeg birligi	Ölçeg birligiň sany	gymmaty	
				Birlik ölçegi	Umumy gymmaty
1. Ýollar we meýdançalar	Içki geçelgeler, tratuarlar, awtoduralgalar, magazinleriň hojalyk howlulary	Ýapgynyň 1m ²	25		
2. kiçi formalary we daşky ýagtylyk	Ýaşayyş territoriýada ýollaryň, tratuarlaryň, howlularyň ýagtylylygy	Mikroraýonyň territoriýasynyň m ²	0,40		
3. Gök ösümlikler	Ýaşayyş territoriýanyň, bulwarlaryň, bagçylygyň gök ösümlikleri	Ösümligiň m ²	5		

Taýýarlyk işleriň, wagtlaýyn jaýlaryň we desgalaryň, gaýry işleriň, buýrujynyň tehniki gözegçiligini saklamak we taslama – barlag işleriň çykdaýjylaryny hasaplamak:

I- nji bap – 2,0% 2-nji we 3-nji baplaryň jeminden

V111- nji bap - 1,0% 1-nji we 7-nji baplaryň jeminden

IX - nji bap – 7,0%1-nji we 7-nji baplaryň jeminden

X - nji bap - 0,5%..... 1-nji we 8-nji baplaryň jeminden

XII - nji bap - 3,0%1-nji we 8-nji baplaryň jeminden.

Smeta gymmatyň umumy ölçegini rubldan manada geçirmeli

Smeta gymmaty *165/50=manat.

BapXIII. Şähergurlyşyk çözgütleriň ykdysadyýeti.

Şäherleriň, obalaryň, ilat nokatlarynyň raýonyny meýilleşdirmegiň, taslamalaşdyrmagyň we gurluşygynyň ykdysady esaslary.

Şäherleri meýilleşdirmek we gurmak häzirki döwürde Prezidentiň goýýan esasy meselesi bolup durýar. Şäherleriň we obýektleriň taslamaşdyrylyşy we gurlyşy ylmy tehniki, binagärlik we sosial ösüşüň esasynda ýerine ýetirilýär.

Taslamany meýilleşdirmek, halk hojalygynyň geljekde ösüş tapgyrlaryna degişli bolup, yagny hasaplaşyk möhleti 25-30 ýyla we gurluşygyň birinji tapgyryna 5 ýyla hasaplanyp düzülýär.

Taslamalaşdyrmak gurlyşygyň hemme tapgyrlarynda tygşytlý çözümleri, gurluşygyň gymmatyny peseldýän we depginini ýokarlandyryýan netijelilikli maýa goýumlaryny üpjün etmeli.

Şähergurlyşyk çäginde maýa goýumlaryň netijeliligini ýokarlandyrmak esasan amatly gurluşyga gerek bolan ýeriň amatlysyny saýlamak we ulanmak bilen bagly bolup durýar. Ýeri saýlamak meýilleşdiriş işleriň jogapkärli tapgyry bolup, onda şäher gurluşygynyň we ulanmagynyň ykdysadyýeti döreýär. Iş ýerleriň, ýaşaýyş jaýlaryň, dynç alyş ýerleriň ýeri saýlanamak, sanitariýa-gigiýena we injener-ykdysady talaplara laýyk gelmegi we amatly bolmagy esasy bolup durýar.

Gurluşyk üçin saýlanýan ýer şeýle şertlere gabat gelmeli:

- hemme görnüşli gurluşyklary ýerleşdirmek üçin, ýeriň ýeterlik ölçegi we geljekde şäheri ösdürmek mümkinçiligi bolmaly;

- amatly tebigy şertleriň bolmagy;

- senagat bellikli peýdaly magdanlaryň bolmazlygy.

Saýlanan ýerleriň golaýynda ýerleşdirilen suw we elektrik üpjünçilik çeşmeleriň bolmagy, şäheriň aýratyn bölekleri, demir we awtoulag ýollary, suw ýollary, aeroportlary we

zähmet üpjünçilik ýerleri birikdirilmek üçin amatly şertleri hasaba alynmaly.

Şähergurlyşyk ýerleriň bahalanmagy belli şertlerde inžener taýýarlyk boýunça hökmany çärelerini kesgitlemekde esasy bolup durýar.

Şähergurlyşygyň ýeriň bahalanmagynda uly manysy bar bolan jemlenen hemme tebigy şertleri (ýeriň relýefi, ýer astyndaky suwuň barlygy we tertibi, atmosfera osadkalary, geologiki we ýeriň şertleri) seredilýär.

Ýeriň tebigy şertlerini anyklamak, şäher gurlyşygy üçin ýeriň ýaramlylyk derejesini kesgitleýär. Şähergurlyşykda ulanylýan ýerler ýaramlylyk derejesi boýunça üç topara bölünýär:

- ýaramly, bu bolsa, gurluşyk üçin amatly, ýeňil özleşdirilýän, inžener taýýarlyk üçin ýörite çäreleri talap etmeýär;
- ýaramlygy çäkli, amatsyz bolýan ýerler, inžener taýýarlyk boýunça çylşyrymly çäreleriň işlenip taýýarlanylmagyny talap edýän, iş göwrümi we gymmatly uly;
- ýaramsyz, bu ýerler özleşdirilmeýär we ulanyp bolonok.

Gurluşygyň tejribesinde ilki ýaramly, inžener taýýarlyk boýunça az çäreleri talap edýän ýerleri ulanylýar, emma gerek bolan ýagdaýynda ýaramlygy çäkli ýerleri hem peýdalanylýar.

Inžener taýýarlygyň, inžener abadanlaşdyrylyşyň gymmaty, umumy gurluşyk gymmatyndan 23-25% ýetýär, olardan 3-4%-inžener taýýarlyga düşýär.

Tebigy şertleriň oňaýsyz ýagdaýynda, şäheri gurmagyň we ulanmagyň gymmaty ýokarlanýar, ol öz gezeginde şäher gurlyşygy ýerleşdirmekde tygşytly netijelikli wariantlary bellemeklikde manyly bolýar.

Gurlyşyk üçin ýeriň wariantlary saýlananda ulanyş çykdajylary hasaba almak wajyp bolup durýar. Sebäbi şäheriň hemme elementleriniň ulanyş jemleýji çykdajylary ortaça 8-10 ýylyň dowamynda gurluşyk gymmatyna deňleşýär.

Haýsam bolsa seredilýän wariantlaryň biri uly maýa goýumlaryny talap edýän we şol deňlikde ulanyş çykdaýlarynyň tygşytlýygyny üpjün edýän bolsa, wariantlaryň deňeşdirilmeginiň esasynda, goşmaça maýa goýumlaryň ödeýiş möhleti bilen kesgitlenilýär, emma 10 ýyldan köp bolmaly däl.

Şäher ýerlerini amatly ulanmak meýilleşdiriş (tekizlik) çözgütleriň amatlylygyny kesgitleýän wajyp kriteriýalaryň biri bolup durýar, taslamalaşdyrmagyň hemme tapgyrlarynda şäheriň baş meýilnamasyndan başlap, mikroýonlaryň gurluşyk taslamasy bilen tamamlanýar. Ýeri amatly ulanmagyň esasynda meýilnama çözgüdüň ykjamlygyny üpjün edip bilýär, ýagny abadanlaşdyryş amatly şertlerini, awtoulagyny, zähmet, ýaşaýyş jemgyýet we iş ýerleri bilen.

Şäheriň ýeri ulanyş häsiýetine görä seliteb, senagat, kommunal-ammar, daşky ulag, dynç zolagy we başga ýerlere bölünýär.

Şäher ýerleriniň tygşytlý ulanylmagyň uly rezerwlary senagat kärhanalarynyň ýerleşdirilmeginiň dogrylygy bilen bagly, şonuň esasynda ulag serişdelerini, energetiki we kömekçi hojalyklary, şeýlede inžener desgalary, kommunal we başga hyzmat görnüşli baglaşyklary düzüp bolýar.

Tasalama düzmek tejribäniň esasynda kärhanalaryň toplumlaýyn ýerleşdirilmegi ýeriň tygşytlý ulanylmagy bilen bagly bolup, onuň ölçegi 15-20% peselýär.

Şeýle ýagaýda abadanlaşdyryşyň we gök önümleriň çykdaýlary azalýar.

Gaz, tüsse, tozan, oňaýsyz işleriň, sesli senagat raýonlary we kärhanalary ýaşaýyş raýona görä ýeliň öwüsýän tarapyndan we ýaşaýyş raýonlaryndan daşda ýerleşdirmeli. Olar sanitariýa-gorag zolaklary bilen bölünýärler. Şähre hyzmat edýän ammarlary, ulag hojalyklary tehnologi, sanitariýa we meýilleşdiriş talaplaryň hasabynyň esasynda gurnalmaly we ýörite raýonlarda ýerleşdirilýär. Ammar raýonlary we aýratyn

ammarlar ýerli şertlere baglylykda ilata amatly hyzmaty ýerine ýetirmeli.

Öňünden ammarlaryň ýeriniň meydany bir ýaşajyja düşýän 3-4 m² hasabyndan kesgitlenilýär.

Desgalaryň we gurluşlaryň şeýle-de daşky ulag ýeriň çäkleri we ulag meýdanynyň ýerleşdirilmegi taslama esasynda bellenilýär.

Seliteb meýdanynyň düzümine şeýle esasy elementleri girýär:

-ýaşajyş kwartallar we mikroraýonlar;

-jemgyýet jaýlaryň we desgalaryň;gök ösümlükleriň,köçeleriň we meýdançalaryň ýerleri.

Şäherleriň hereket edýän meýillesdiriş gurluşyna görä udel agramy:

-ýaşajyş kwartallaryň -70-75%

-köçeleriňki -25-30% umumy seliteb ýerinden

Gök ösümlükleriň göterimi tebigy-howa şertlerine baglylykda 2-den 10% çenli üýtgeýär.

Şäher ýerlerini netijelikli ulanmagynyň uly rezerwlary seliteb territoriýanyň amatly gurlyşyna bagly.

Seliteb territoriýasynyň kwartal görnüşli gurluşyndan mikroraýon görnüşli gurluşygyna geçmeklik, sosial we gijiyena artykmaçlygyndan, daşary köçeleriň meýdanyny azaltmagy we şeýle-de dürli görnüşli inžener enjamlaryň gurluşyk we ulanyş çykdajylaryň tygşytlygyny üpjün edýär.

Mikroraýonyň, şäheriň howa basseýiniň ýagdaýy, binägar keşbine amatly täsir edýär. Şäher territoriýanyň elementleriniň biri gök ösümlükleri bolup durýar.

Funksional belligine görä gök ösümlükleri bölünýär:

-umumy ulanylýan- şäher, şäherçelerdäki parklary,seýilgähleri,ýaşajyş raýonlaryň we mikroýonlaryň dynç alyş zoloklary , bulwarlar, tokay parklary;

-çäkli ulanyş-howlydaky,mekdep we çagalar edaralaryň, jemgyýet jaýlaryň, sport desgalaryň gök ösümlükleri;

-ýörite bellikli –sanitariýa gorag we suw gorag zolaklary , botaniki we zoologiki seýilgähleri;

-umumy ulanylýan şäheriň gök ösümlükleriniň meýdany şäheriň ölçegine we görkezijilerine bagly.

Seýilgähleriň we dynç alyş zoloklarynyň norma boýunça meýdany:

Umumy şäher seýilgähleri – 6ga

Ýaşayyş raýonyň seýilgähleri – 4ga

Mikroraýonyňky – 1ga

Seýilgähler döredilende ýeriň tebigy ýagdaýlaryny we gök ösümlüklerini ulanmaly, ýok ýerinde emeli görnüşlerini düzmeli.

Şäher territoriýalaryny tygşytly ulanmak üçin oňaýsyz ýerleri inžener çäreleriň, esasynda oňaýla yetirip ulanmaly.

Ýeriň tygşytly ulanmagyna gurluşygyň gatynyň uly täsiri bar. Ony saýlamak toplum faktorlaryň esasynda kesgitlenilýär: şäheriň ölçegi we manysy, ýerli tebigy howa şertleri, ýykylýan gurluşyklaryň göwrümi we başgalary. Şäheriň häzirki ýagdaýyny meýilleşdirmek we seljermegi, dürli gatly jaýlaryň tehniki ykdysady görkezijileriniň deňeşdirilmeginiň esasynda ýerine ýetirmeli.

Seliteb territoriýalarda 2-4 gatly jaýlar gurlanda, 5-6 gatly jaýlara görä meýdany köpeliýär, 9-16 gatly gurluşykda tersine, 10-15 % peseliýär. Bu ýagdaýlar inžener enjamlaryň we abadanlaşdyrylyşyň gymmatyny peseldiýär. Emma 5-gatdan ýokary gurluşyklaryň gurluşyk gymmaty ýokarlanýar.

Şeýlelik-de seliteb territoriýada 9-gatly jaýlary ulanmagyň esasynda inžener taýýarlygyň, inžener enjamlaryň, ýollaryň, abadanlaşdyrylyşyň we şäher ulagyň çykdajylary peseliýär.

Dürli gatly ýaşayyş jaýlaryň udel agramy ýerli şertlere we jaýyň gatyny saýlamagyň tehniki-ykdysady esaslanmasyna baglylykda bellenilýär.

Bap XIV. Ýaşayyş jaýlaryň binägarlik çözgütleriniň ykdysadyýeti.

Ýaşayyş jaýlary taslamalaşdyrmagyň ykdysady esaslary.

Biziň ýurdumyzda esasy sosial meselä- uly üns berilýär .Ilaty ýaşayyş jaýlary bilen üpjün etmek .

Gurulýan we rekonstruksiýalaşdyrylýan şäherler häzirki döwürde laýyk şäher ulaglary we inžener enjamlary bilen üpjün edilýär.

Ýaşayyş gurluşykda häzir şeýle görnüşli jaýlar gurulýar:

- 1) bir seksiyaly (nokotly);
- 2) köp seksiyaly –meridional we giňişleýin görnüşde;
- 3) koridor;
- 4) koridor seksiya;
- 5) otaglary iki derejede ýerleşdirlen görnüşde.

Taslamalaşdyrmagyň ykdysadyýetinde esasy mesele:amatly göwrüm-meýilleşdiriş çözgüdi saýlamagy üpjün etmek.

Ýaşayyş jaýyň amatly göwrüm –meýilleşdiriş çözgüdi diýmek, ulanmakda bu çözgüt ykdysady taýdan netijelikli we rahat bolmaly.

Ýaşayyş jaýlaryň göwrüm –meýilleşdiriş çözgütleriniň ykdysady görkezijilerine täsir edýän jaýyň gaty, meýdany we otaglaryň meýilleşdirilişi, gurnamak, gatyň beýikligi, we uzynlygy, ini. Has manyly göwrüm meýilleşdiriş faktory hökmünde ýaşayyş jaýlaryň gatynyň täsirliگی bolup durýar.

Şeýlelelik-de 5 gatly jaýyň 1m^2 ýaşayyş meýdanynyň smeta gymmatyny 100% -de deň diýip alsak, onda 2 gatly jaýyň gymmaty 117%-den, 122%-me çenli, 4 gatly jaýlaryň 103%-den 104% çenli, 3 gatlyda-107%-deň 108% çenli üýtgeýär. Ýaşayyş jaýlaryň gatynyň 5 gatdan ýokarlanmagy bilen smeta gymmatlygy ýokarlanýar. Olaryň

ýokarlanmagynyň sebäbi liftlary, hapalary geçirijileri, geçelgeleri, ýokaryk suwy geçirmek, fundamentleri güýçlendirmek, nasoslary gurnamak bilen bagly şonuň esasynda ýaşaýyş meýdanyň 1m^2 gymmaty 5 gatly jaýlar bilen deňeşdirilende ýokalanýar.

6 gatly jaýlarda: 112-128% düzýär.

7 gatly jaýlarda: 118-128% düzýär.

9 gatly jaýlarda: 118-139% düzýär.

12 gatly jaýlarda: 131-150% düzýär.

14 gatly jaýlarda: 131-147% düzýär.

16 gatly jaýlarda: 131-146% düzýär.

Emma jaýyň gatynyň ýokarlanmagy onuň dykzylygynyň ýokarlanmagyna ertýär, şonuň esasynda inžener setleri gurnamagyň we abadanlaşdyryş işleriň çykdajylary peselýär. Şu çykdajylaryň hasabynyň esasynda ýaşaýyş meýdanyň 1m^2 gymmaty peselýär.

Mysal üçin 9 gatly ýaşaýyş jaýlaryň gymmaty 5 gatly jaýyň gymmatynyň derejesine çenli peselýär, uly şäherlerde tygşylylygy 1-4%-me çenli ýetip bilýär. 9 gatly jaýlaryň ulanyş çykdajysy 5 gatly jaýlaryňky bilen deňeşdirilende 20%, 16 gatyňky 35-40%-me çenli ýokary.

Köp gatly liftli jaýlarda netijelikli taslama çözgütlerini tapmak üçin dik ulag düwünlerini (lifty) netijelikli ulanmak üçin jaýyň 1 gatyna köp ýaşaýyş meýdanyň “çykmagynyň” ýerine ýetirmeli, koridor görnüşli jaýlarda- liftyň gymmaty köp meýdana paýlanýar, şonuň esasynda 1m^2 ýaşaýyş meýdanyň gymmaty peselýär.

10-12 gatly seksiýa görnüşli jaýlaryň 1m^2 ýaşaýyş meýdanynyň gymmatyny koridor görnüşli bilen deňeşdirilse, koridor görnüşliň gymmaty seksiýa görnüşden pes, otaglaryň meýdanyna baglylykda -10% we 5 gatly liftsyz seksiýaly jaý bilen deňeşdirilende 5-7% ýokary.

Umumy kömekçi otaglar bilen koridor görnüşli jaýlarda ýaşaýyş meýdanyň gymmaty pes.

Ýerli şertlere görä pes gatly jaýlary gerek bolan ýagdaýynda gymmatyny peseltmek üçin 1-2 gatly jaýlary gurulanda amatly hasaplanýar:

1) birleşip gurulan jaýlary, bu jaýlarda ýaşaaýyş meýdany individual jaýlardan 6-7% arzan;

2) blokirlenen jaýlary, ýaşaaýyş meýdanyň gymmaty individual jaýlaryňkydan 12-14% pes; 2 gatly blokirlenen jaýlar 2 gatda ýerleşýär.

Ýaşaaýyş jaýyň uzynlygyny (seksiýa sany) uzaltmak, gurluşygyň gymmatyny peseldýär. Seksiýa sany 2-3, 4-6 çenli ulanylanda 1m^2 meýdanyň gymmaty 1,7-2,5% -de çenli peselýär.

Ýaşaaýyş jaýyň ininiň 12m çenli ulalmagy, bir gatyň basgançagyna çykýan otag sanyň köpeltmegine mümkinçilik döredýär, jaýyň birlik meýdanyna düşýän daşky diwarlaryň meýdanyny peseldýär, şonuň esasynda ýaşaaýyş meýdanyň gymmaty peselýär.

Jaýyň ininiň 12m çenli ulalmagy gymmaty peseldýär, 12m-13m çenli bolsa 0,1% ýokarlanýar.

Alymlaryň seljeriş işleriniň esasynda (Şwesiýda) ýaşaaýyş jaýyň inine görä üýtgemegi:

Korpusyň ini bir metr köpelse – otagyň meýdany üýtgemän duran ýagdaýynda, smeta gymmaty 1,3%, peýdalanylş çykdajylary 1,1% peselýär.

Finlyandiyada gurluşykçylar belläpdirler jaýyň ini 10m –dan 11m çenli ulalanda, jaýyň gymmatlygynyň 1,5% peselmegini üpjün edýär. Şeýle ykdysady netijä ýetmek üçin 12m çenli ini ulalmaly, ondan köp bolan ýagdaýynda korpusyň ininiň köpelmegi ykdysady netije berenok.

Otagyň meýdanyna baglylykda onuň gymmaty giň çäklerde üýtgeýär. Şonuň üçin otagyň planirowkasy edilende ýaşaaýyş meýdanyň peýdaly meýdana gatnaşygy (k_1) ýeke bir planirowkanyň hiline bagly bolman onuň meýdanynada bagly. Şeýlelik-de otagyň ýaşaaýyş meýdany 20%-den 50m^2 çenli köpелende k_1 koeffisiýenty 0,60-dan - 0,72 çenli

ýokarlanýar. Otaglaryň meýdany ulaldygyça ýaşaýyş meýdanyň “çykyşy” ýokarlanýar. Şonuň üçin otagyň planirowkasynyň hilini häsiýetlendirýän görkezijilerini otaglaryň meýdanlary deň bolan ýagdaýynda deňeşdirmede ulanyp bolýar, başga ýagdaýda obýektiw, dogry bahalap bilenok.

Jaýyň beýikliginiň üýgemegi ýaşaýyş (peýdaly) meýdanyň gymmatynyň üýgemegine getirýär. Görkezijileriň seljermesiniň esasynda gatyň beýikligi 10sm peselse (ýangyja garşy diwarly) ýaşaýyş meýdanyň gymmaty 1,3% peselýär.

Jaýyň beýikligi 3,2m den 2,7m-e çenli peselende, ýaşaýyş meýdanyň gymmaty 6,5% azalýar.

Tehniki ykdysady görkezijileri.

Ýaşaýyş jaýlaryň taslamasynyň tygşytllylygyny bahalamak üçin şeýle tehniki-ykdysady görkezijileriň toparlary ulanylýar:

A. Meýilleşdiriş görkezijileri.

1 otagyň ortaça peýdaly meýdany.....m²

1 otagyň ortaça ýaşaýyş meýdanym²

Otagyň ýaşaýyş meýdanynyň peýdaly meýdanyna gatnaşygy.....k₁

Otagyň peýdaly meýdanynyň nusgalyk gaty boýunça gurluşyk meýdanyna gatnaşygy.....k₂

Otagdan daşky kommunikasiýalaryň meýdanynyň peýdaly meýdana gatnaşygy.....k₃

Nusgalyk gatyň daşky diwarlarynyň perimetriniň peýdaly meýdanyna gatnaşygy.....k₄

B. Jaýlary gurmaga edilýän çykdajylaryň görkezijileri.

a)jaýyň doly smeta gymmaty:

- ýaşaýyş böleginiň gymmaty ;

Şol sanda umumy gurluşyk işleri, olardan :

- ýer aşakdaky bölegi;
- jaýyň inžener enjamlary ;
- limitlaryň umumy meýdançadaky çykdaýylary;
- inžener kommunikasiýalaryň we şäher territoriýanyň abadanlaşdyryş gymmaty .

şol sanda :

mikroraýonyň ;

ýaşaýyş raýonyň umumy şäher çykdaýylary bilen hasapda;

- maddy-tehniki binýadyny döretmäge jemleýji maýa goýumlary;

- gurluşyk meýdançalarda jaýy gurmagyň zähmet çykdaýylary adam-sagatda, şol sanda umumy gurluşyk işleri, olardan:

ýerden aşak bölegi:

jaýlaryň inžener enjamlary;

- esasy maddy serişdeleriň we gurallaryň çykdaýylary;

W. Ýyllyk peýdalanyş çykdaýylaryň görkezijileri:

- ýylylyga çykdaýy;

- jaýdaky umumy ulanylýan ýerleri saklamak;

- liftleri saklamak;

- territoriýany saklamak;

- mikroraýonyň,

- ýaşaýyş jaýyň,

- gündeki bejeriş çykdaýylary;

- dikeltmek çykdaýy;

- adam –dolandyryş çykdaýylary.

Bap XV. Jemgyýet jaýlaryň binagärlik çözgütleriň ykdysadyýeti.

Jemgyýet jaýlaryň binagärlik –göwrümleýin çözgütlerini düzmekde ykdysady meseleleri.

Jemgyýet jaýlaryň binagärlik kompozisýasynyň tehniki-ykdysady görkezijileri, olaryň göwrüm-meýilleşdiriş we konstruktiv çözgütleri bilen kesgitlenilýär. Jaýlaryň ýönekeý we ykjam görnüşleri manyly ykdysady netijäni üpjün edýär. Jaýlaryň çylşyrymly görnüşleri perimetrny, fundamentyny we diwarlaryny uzaldýar(köpeldýär); konstruktiv çözgütleri şeýlede önümçiligiň gurluşyk gurnama işleriniň gurnalyşy hem çylşyrymlaşýar. Şeýle ýagdaýda jaýyň meýilnamasynyň ykjamlygy çözgütleri ýeterlik däl, mysal üçin beter uzyn bolan ýadaýynda gurluşygyň bir gezeklik çykdaýjylary, tehniki-ykdysady we ulanyş çykdaýjylarynyň görkezijilerini peseldýär. Jaýyň we kömekçi meýdanyň gatnaşygynyň uly ykdysady manysy bar. Umumy peydaly meýdanyň düzüminde esasy bellikli meýdanyň köpelmegi jaýyň ulanylyşyny gowlandyrýar.

Jemdyýet jaýlaryň gurluşyk ulgamynyň kompozision usullary tehniki-ykdysady görkezijilere täsir edýär. Pawilýon görnüşli gurluşykda desgalaryň we konstruksiýalaryň göwrümi, gurluşyga arassaçylyk-tehniki kommunikasiýalara we ýollara we başgalara gerek meýdany we öz gezeginde gurluşygyň we ulanyş çykdaýjylaryň gymmaty köpeliýär.

Bir jaýda funksional prosesleriň birikmegi, ýagny blokirowka edilmegi tehniki-ykdydady görkezijileriň gowlanmagyny üpjün edýär.

Dürli göwrümlü çagalar baglaryň gymmatlyk görkezijileri deňeşdirilende, uly göwrümlü jaýlaryň bir ýeriniň gymmaty has pes.

Bu ýagdaýa şeýle düşünmek bolýar, jaýyň obsolýut ölçegi ulaldygyça, $1m^3$ gymmaty peseliýär, sebabi dik goraýan

konstruksiýalaryň umumy jaýyň göwrümünde udel agramy peselýär.

Jaýlaryň göwrüminiň ýokarlanmagy bilen bir ýere enjamlary, mebeli we inwentarlary almagyň çykdajylary peselýär. Şoňa laýyk abadanlaşdyryş we daşky setleriň çykdajylary peselýär. Şeýle ýagdaý bir ýere belenilýän meýdança bagly, iri çagalar edaralaryna belenilýän meýdançanyň normalary 40m^2 -dan 35m^2 çenli peselýär, ýagny 12%-me.

Jaýlaryň taslama çözügütleriniň tygşylylygyny bahalamakda, ýeke bir gurluşyga gerek bolan birgezeklik çykdajylaryny hasaba alman ony saklamaga gerek çykdajylaryny hem göz önünde tutmaly.

Çaga edaralary saklamagyň ulanyş çykdajylary üç esasy çykdajy toparlaryna bölünýär:

- hyzmat personalyň zähmet haky;
- jaýy saklamagyň çykdajylary;
- gaýry çykdajylary .

Çagalar baglarynyň jaýlaryny toplumlaýyn görnüşli gurulanda ýylylyk, ýagtylyk, bejeriş işleriniň gymmaty peselýär.

Uly mekdepler gurulanda (1280 ýerlik) bir okuwçynyň ýeriniň gymmaty 5% peselýär.

Aýratyn kärhanalary we edaralary jemgyýet merkezleriň jaýlarynda birikdirilende jaýyň iş we peýdaly meýdany azalýar. Iş tertibi we belligi boýunça meňzeş kärhanalary birikdirilende has uly netijelikleri döreýär.

Jemgyýet jaýlaryň göwrüm-meýilleşdiriş çözügütleriniň tehniki-ykdysady görkezijilerine jaýyň gaty täsir edýär. Bir gatlydan iki we üç gatly jaýlar gurulanda gurluşyk meýdany azalýar, ýagny üçeň gymmaty peselýär. Emma şonuň bilen birlikde köp gatly jaýlarda basgançaklar we galdyryan gurallary gurulýar we olaryň gymmaty ýokarlanýar.

Her bir takyk ýagdaýda jemleýji faktorlaryň hereketi, taslama hödirlemegiň netijeliligi kesgitlenilýär.

Taslama çözügütlerini bahalamakda şeýle tehniki-ykdysady görkezijileri ulanylýar.

A. Göwrüm- meýilleşdiriş görkezijileri

Iş meýdany – m^2

Peýdaly meýdan- m^2

Jaýyň gurluşyk göwrümi- m^3

Iş meýdanyn peýdaly meýdana gatnaşygy- k_1

Jaýyň gurluşyk göwrüminiň iş meýdanyna gatnaşygy- k_1

Gorag konstruksiýalarynyň meýdanynyň (daşky diwarlar we üçek) jaýyň peýdaly meýdanyna gatnaşygy- k_3

Ulanylýan k_1 , k_2 koeffisiýentleri alynýan çözgütleriň amatlygyny doly häsiýetlendirenok. Şonuň üçin goşmaça k_3 koeffisiýentini- jaýyň enjamlaraşdyryş derejesini häsiýetlendirýän görkeziji ulanylýar.

Tehniki- ykdysady görkezijileri boýunça jaýyň göwrüm-meýilleşdiriş çözgüdi, ýokary derejede bolanda we esasy hasaplaşyk ölçege düşýän peýdaly meýdanyň görkezijisi ýokarlanmaýan ýagdaýynda amatly hasaplanýar.

B. Jaýy gurmak çykdaýlaryň görkezijileri.

1.gurluşygyň umumy smeta gymmaty şol sanda:

-gurluşyk gurnama işleriň gymmaty (umumy gurluşyk gymmatyny görkezip), sanitariýa-tehniki, elektrotehniki enjamlaryň we lift enjamlaryň gymmaty bilen;

-mebeliň, inwentaryň, tehnologiýa enjamlaryň we sowuklandyryjy enjamlaryň gymmaty we onuň gurnama çykdaýlary bilen;

-meýdanlaryň abadanlaşdyryş çykdaýlary we set desgalary;

-gaýry çykdaýlary (territoriýany özleşdirmek, wagtlaýyn jaýlaryň we desgalaryň tehniki gözegçiligi);

-şäheriň abadanlaşdyryşy bilen bagly umumy çykdaýlary (şäheriň kommunikasiýalaryny gurnamagyň çykdaýlary, suw geçiriji hapalanan suwlary akdyryş);

2. gurluşygyň önümçilik binýädynyň maýa goýumlaryň görkezijileri:

-senagat gurluşyk materiallaryna udel maýa goýumlary ulanyp görkezijileri esasy materiallary boýunça hasaplanylýar.

w)zähmet çykadjylaryň görkezijileri.

Umumy zähmet çykadjylary.

Şol sanda:

Gurallary zawodda taýýarlamak üçin zähmet çykadjylary;

3.esasy materiallary we gurallary ulanmak çykadjylary:

demir beton we beton.....m³

polat.....t

ýerli diwar materiallary.....m³

W. Ýylyň dowamyndaky ulanylyş çykadjylaryň görkezijileri.

Umumy ulanyş çykadjylary

Şol sanda:

Personalýň zähmet haky.

Jaýy saklamagyň çykadjylary (ýylylygy, elektrik ýagtylygy, liftlary we başga mehanizmleri saklamaga çykadjylary).

Bejeriş işleriň çykadjylary (gündeki we düýpli bejeriş çykadjylary); dikeldişe geçirimleri; şertli-hemişelik çykadjylary.

Göwrüm-meýilleşdiriş görkezijileri hasaba alynanda şeýle ýagdaýlara garamaly:

1.Jemgyýet jaýlaryň iş meýdany-esasy, hyzmat we kömekçi bellikli meýdanlaryň jemi bolup, basgançagyň, koridorlaryň, tamburlaryň, geçelgeleriň şeýle-de energetiki enjamlary ýerleşdirmek üçin tehniki we ýörite otaglaryň (kömekçi otaglary bilen kotelniler, we beýlekiler, suw geçiriji we hapalanan suwlary akdyryşyň nasoslary, transformator podstansiýalary, wentilýasion kameralary) meýdanlaryndan ybarat.

Radio düwünleriň, kommutatorlaryň, sahna ýanyndaky kömekçi otaglaryň we başga tehniki otaglaryň meýdanlary iş meýdanyna girýär we olaryň düzümi we meýdany jemgyýet jaýlaryň häsiýetine we belligine bagly.

2. Jemgyýet jaýlaryň peýdaly meýdanyna-jaýyň iş meýdanynyň, koridorlaryň, tamburlaryň, geçelgeleriň şeýle-de tehniki we ýörite bellikli otaglaryň meýdany girýär.

Lodžilaryň, ýyladylmaýan werandalaryň we galereýä – geçelgeleriň meýdany özboluşly hasaplanýar we belligine baglylykda jaýyň iş ýada peýdaly meýdanyna girýär.

3. Jaýyň ýerden ýokarsynyň gurluşyk göwrümini (çerdaksyz) hasaplamak üçin diklik kesimiň meýdanyny jaýyň uzynlygyna köpeltmeli.

Jaýyň ýerden ýokarsynyň gurluşyk göwrümini (çerdakly) hasaplamak üçin kese-kesemiň meýdanyny birinji gatyň derejesinde sokoldan ýokarda jaýyň doly beýikligine köpeldilýär. Jaýyň beýikligi- jaýyň birinji gatynyň polundan çerdagynyň ýokarsyna çenli hasaplanylýar.

Jaýyň gurluşyk göwrümi kesgitlenende, onuň tehniki gaty, jaýyň göwrümine girýär, emma çerdak tehniki maksat bilen ulanylsa jaýyň göwrüminde hasaba alynanok.

Podwally we podwalsyz jaýyň umumy gurluşyk göwrümi ýerden ýokarsynyň göwrüminden we podwalyň ýada ýarym podwalyň göwrüminiň jeminden ybarat.

Jaýyň smeta gymmaty umumy gurluşyk işleriň gymmatyndan (83-86%) santehniki, elektrotehniki we başga ýörite işleriň (14-17%) gymmatyndan ybarat. Ýokary derejeli inžener enjamlaryň ulanylmagynda ýörite işleriň udel agramy jaýyň gymmatyndan 25-30% çenli ýetip bilýär.

Umumy gurluşyk işleriň smeta gymmatynda iň uly udel agramy şeýle konstruktiv elementlerine degişli: diwarlary (22-25%), örtükleri (20-22%), penjireler (10-12%), pollar (9-12%),üçek (7-8%) we suwag işleri (8-10%).şu esasy konstruktiv elementleri we iş görnüşleri boýunça çykdaýylaryň peselmegi boýunça taslamanyň tygşylylygy kesgitlenilýär.

Meýdanyň abadanlaşdyryş işleriniň çykdaýylaryna mekdepdäki sport tolumynyň gurluşlarynyň, çagalar bagynyň meýdançalarynyň dürli kiçi görnüşleri, jemgyýet merkezleriniň

hojalyk gurluşlarynyň, gök ösümlükleriniň territoriýasynyň gymmaty girýär.

Jemgyýet jaýlaryň taslamalary bahalamakda esasy görkezijileriň biri ulanyş çykdaýjalaryň görkezijileri bolup durýar. Bu çykdaýjalar esasy we kömekçi personalyň zähmet haky; jaýlary, ýylylygy, elektrik ýagtylygy we wintelýasiýany, liftleri saklamagyň çykdaýjalary girýär. Taslama çözgütleriň tehniki-ykdysady bahalanşynyň esasy hasaplaşyk ölçeg birligini kesgitlemek wajyp meselesi bolup durýar, olara görkezijiler degişli. Ölçeg birligini dogry saýlamak, alynýan netijä uly täsiri bar. Medeni-durmuş bellikli obýektleriň gurluşygynyň maksady ilata hyzmaty gurnamak, maddy şertleri döretmek, şonuň esasynda jemgyýet jaýlaryň taslamasyny bahalamakda esasy, hasaplaşyk ölçeg birligi, olara tehniki-ykdysady görkezijileri degişli bolup, kuwwaty bilen kärhanalaryň bagly birlikleri bolup durýar. Şeýle birlik ölçegi: mekdeplerde- 1- okuwçy, çagalar bagynda 1-ýer, hassahanalarda- 1 köýka we başgalary.

Birlik göwrümi ýada jaýyň göýbermek ukyplygyna hasaplanan tehniki-ykdysady görkezijileri jemgyýet jaýlary bahalamakda kesgitleýji bolup durýar.

Goşmaça hasaplaşyk birligi hökmünde 1m^3 we peýdaly meýdanyň 1m^2 ulanylýar. Taslama çözgütleri bahalamakda hasaba alynýan çözgütleri normatiw görkezijileri we hereketdäki has amatly taslamalaryň görkezijileri bilen deňeşdirilýär.

Taslamalaryň ykdysady bahalanmagynyň iki esasy ýagdaýlary bar:

a) meňzeş ýumuşyň esasynda işlenen taslamalary bahalandyrmak, ykdysady netijäni üpjün edýän taslama çözgüdi saýlamaga;

b) dürli taslamalaşdyryş ýumuşyň esasynda işlenen taslamalaryň bahalanmagy, taslamanyň, hilini üýtgetmek bilen bagly, gerek bolan çykdaýjalary kesgitlemek.

Bahalamakda goýulan maksada laýyklykda etalon işlenip taýýarlanylýar. Meňzeş taslamalaşdyryş ýumuşyň esasynda işlenen taslamalaryň tehniki-ykdysady bahalanmasy, taslama çözümleri, belligi we jaýlaryň sygymlylygy, esasy ulanyş hili boýunça deňeşdirilýär.

Dürli taslamalaşdyryş ýumuş bilen işlenen taslamalary tehniki-ykdysady bahalanmagy esasynda aýratyn faktorlaryň täsiriligini açýar. Şeýle ýagdaýda etalon konstruksiýasy we tekizligi boýunça deňeşdirilmäge mümkin bolmaly.

Bap XVI. Önümçilik jaýlaryň we desgalaryň binagärlik çözümleriniň ykdysadyýeti.

Senagat düwünleriniň karhanalaryň, jaýlaryň, desgalaryň taslama çözümleriniň ykdysady esaslary

Senagat düwünlerini gurmak üçin gönükdirilýän maýa goýumlaryň netijelilikligini bahalamakda birnäçe senagat düwünleriniň taslama çözümleriniň wariantlary deňeşdirilýär we şonuň esasynda maýa goýumlary we ulanyş çykdajylary saýgarylýar.

Senagat düwünlerini netijelilikli, diňe maýa goýumyň we ulanyş çykdajylaryň tygşylygy bilen çäklenenok. Şeýlelikde toplum gurluşyk obýektleriniň gurluşygynda giňişleýin mümkinçilikleri döredýär: gurluşygyň amatly usullary gurnamakda we dolandyrmakda, taslama işi ýerine ýetirilende topar karhanalaryň amatly ölçeginiň tehniki-ykdysady esaslanmasyny işlap taýýarlamak zerur. Seljeriş işleriniň esasynda uly toplumlaryň inžener desgalary çylşyrymlaşýar, kabir ýagdaýda ykdysady netijeliligi peseldýär.

Karhanalaryň senagat düwünlere toplanmagynyň amatly kesgitlenmeli. Gurluşyk bir döwürlikde ýerine ýetirilse has amatly hasaplanylýar. Köp ýagdaýda oba hojalyk ýerleri gurluşykda ulanylýar. Şonuň üçin senagat düwünleriniň şeýle ýerlerde ýerleşmegi sebapli, olaryň tehniki-ykdysady taslamasynda oba hojalygyň ýitgileri hasaba alynmaly. Senagat karhanalaryň tygşylygynyň esasy görkezijileri gurluşyk we meýdançany ulanmak koeffisiýentleri bolup durýar. Gurluşyk koeffisiýenty gurulýan jaýlaryň we ýapyk desgalaryň meýdanynyň, bütin karhananyň meýdanyna gatnaşygy bilen hasaba alynýar.

Meýdançany ulanmak koeffisiýenti jaýlaryň, desgalaryň, açyk meýdançalaryň, ýollaryň we

kommunikasiýalaryň, kärhananyň bütin meýdanyna gatnaşygy bilen kesgitlenilýär.

Emma gurluşyk koeffisiýenty ýa-da göterimi senagat karhanalaryň baş meýilnamalaryny taslamalaşdyrmakda doly tehniki-ösüşi görkezýän bolsa, himiýa, nebit himiýa we başga pudaklar üçin bu koeffisiýentiň mehaniki ulanylmagy goýulýan maksada ýetirenok.

Sebabi binagär-meýilleşdiriş çözütleriň gowlanmagy hemişe gurluşyk koeffisiýentini ýokarlandyрмаýar. Meýdançanyň kommunikasiýalar bilen üpjünçiligi we önümçilik desgalaryň patlamak howplylyk derejesiniň ýokarlanmagy, gurluşyk göteriminiň ýokarlanmagynyň amatsyzlyk çakligini kesgitleýär. Şonuň üçin taslama doly baha bermekde we binagär-meýilleşdiriş çözütlərini gowlandyrmaga howeslendirmekde gurluşygyň dykyzlyk we meýdançany ulanmak koeffisiýentlerine goşmaça „önümçiligiň udel meýdanynyň“ koeffisiýenti hasaba alynmaly.

Koeffisiýent önümçiligiň meýdanynyň onuň kuwwatyny ýa-da karhanada işleýän işgarleriniň sanyna gatnaşygy bilen hasaplanylýar.

Senagat jaýlaryň göwrüm-meýilleşdiriş çözütlere baha bermek, olaryň tygşytlýsyny saýlamaga ýardam berýar.

Hödürlenýän çözüdiň tehniki ykdysady görkezijilerini tygşyty taslamalaryň göwrümlü-meýilleşdiriş çözüti görkezijileri bilen seljerip, bahalanýar.

Göwrüm-meýilleşdiriş çözütləriň wariantlary, belligi, ýerleşdirilýän önümçilikleriň kuwwaty, çykarylýan önümiň nomenklaturasy, gurnalýan enjamlary boýunça deňeşdirilmäge gabat gelmeli. Taslamalary hereket edýän gurluşyk normalara laýyk we bir raýona degişli bolup, meýdançanyň inženergeologiki şertleri hem deň gelmeli. Kuwwatlyklaryň tapawutlygy 10% köp bolmaly dal.

Göwrüm-meýilleşdiriş çözütləriň tygşytlýgy ýüze çykanda jaýlaryň konstruktiv elementleri deň bolmaly.

Göwrüm-meýilleşdiriş çözgütleri deňeşdirilende we jaýyň agram göteriji konstruksiýalary üýtgeýän bolsa, öňünden konstruksiýalaryň ykdysady deňeşdirilmegi ýerine ýetirilmeli.

Deňeşdirilmek esasynda baha bermekde şeýle tehniki-ykdysady görkezijileriň nomenklaturasy ulanylýar.

a) göwrüm-meýilleşdiriş görkezijileri jaýyň sany – gat umumy gurluşyk göwrümi – m^3

gurluşyk meýdany – m^2

esasy bellikli meýdany – m^2

kömekçi meýdany – m^2

peýdaly meýdany – m^2

esasy meýdanyň, peýdaly meýdana gatnaşygy – K_1

gurluşyk göwrümiň, esasy meýdana gatnaşygy – K_2

goraýjy konstruksiýalaryň ýüzi (diwaryň ölçegi) – m^2

goraýjy konstruksiýalaryň ýüziniň peýdaly meýdana gatnaşygy – K_3

b) jaý gurmak üçin çykdajy görkezijileri.

Umumy gurluşyk işleriň gymmaty

Umumy gurluşyk işleriniň zähmet çykdajysy

Esasy maddy serişdeleriň we konstruksiýalaryň çykdajysy

Maddy serişdelerini we konstruksiýalary öndürmek binýadyny döretmage maýa goýumlary

ç) ýyllyk ulanyş çykdajylary (man/ýyl)

d) binagär-taslama çözgütleriň unifikasiýa derejesini häsiýetlendirýän görkezijiler.

Ölçeg birligi höküminde peýdaly meýdanyň $1m^2$ we kärhananyň kuwwat birligi alynýar.

Wariantyň saýlanmagynyň esasy görkezijisi birlik kuwwata hasaplanylýan hazirki wagta getirilen çykdajylary, uniwersial jaýlar üçin – peýdaly meýdanyň $1m^2$ –ty bolup durýar.

Tehniki – ykdysady görkezijileri: gurluşyk, peýdaly we önümçilik meýdany, jaýyň gurluşyk göwrümi.

Gurluşyk meýdany – jaýyň gorizonta (kese) kesimi, diwarlaryň daşky ýüzinden sokolyň deňindäki aýlowyndan hasaplanýar.

Önümçilik jaýyň peýdaly meýdany – hemme gatynyň meýdanynyň jeminden, jaýyň konstruktiw elementlerini hasapdan aýyrlmaly.

Jaýyň konstruktiw meýdany – sütinleriň, içki diwarlaryň we germewleriň, basgançagyň, geçelgeleriň we meýdançalaryň, şahtalaryň, kranlara hyzmat edýän maşinistleriň oturýan ýeri, gat aralyk örtüklerinde ýerleşýän oýlar girýär.

Peýdaly we konstruktiw meýdanlaryň jemi gurluşyk meýdanyna degişli.

Peýdaly meýdan önümçilik we kömekçi meýdanlaryndan ybarat.

Edebiýätlar.

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygynyndysy. Aşgabat, 2007ý.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, Aşgabat, 2008ý.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow Ahalteke bedewi biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. Aşgabat, 2008ý.
5. “Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze galkynyş, beýik özgeriş syýasaty esasynda Türkmenistanyň nebitgaz senagatynda ýetilen sepgitler we gazanylan üstünlikler”, Aşgabat, 2008ý.
6. “Türkmenistanyň syýasy, ykdysady we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ugry” Milli Maksatnamasy, Aşgabat, 2003ý.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin” Milli maksatnamasy, Aşgabat, 2007.
8. Экономика архитектурного проектирования и строительства. В. А. Варезкин. – М., 1990
9. Управление проектами. В.И. Воропаев. – М., 1993
10. Экономика архитектурно- проектных решений. П.И. Лавренко. – М., 1984
11. Микрорайоны в планировке и застройке городов. П.И. Дубровский.- М..1985
12. Экономика архитектурно- проектных решений. Л.П. Лукаев, Б.В. Рузин, А.Г. Воронина. – М., 1972

Mazmuny

Giriş.....	7
2. Jemgiýetiň ykdysady gurluşygynyň esaslary.....	10
3. Bazar ykdysadyýeti. Düzümi we gurluşy.....	15
4. Telekeçilik.....	22
5. Önümçiligiň çykdaýjylary we ykdysady häsiýeti.....	25
6. Zähmet haky.....	29
7. Taslama kärhanany dolandýrmagyň strategiýasy we taktikasy.....	37
8. Ykdysadyýetde döwletiň hereketi.....	46
9. Maliýe ulgamy.....	50
10.Binagärlik çözgüdiň ykdysadyýetiniň predmety we meselesi.....	55
11.Esasy fondlary döretmekde we ulanmakda binagarlik taslamanyň ykdysady manysy.....	56
12.Bahanyň emele gelmeginiň we smeta normirlemeginiň esaslary.....	64
13.Şähergurluşyk çözgütleriň ykdysadyýeti.....	81
14.Ýaşayş jaýlaryň binagärlik çözgütleriniň ykdysadyýeti.....	86
15.Jemgyýet jaýlaryň binagärlik çözgütleriň ykdysadyýeti.....	91
16.Önümçilik jaýlaryň we desgalaryň binagärlik çözgütleriň ykdysadyýeti.....	98
Edebiýätler.....	102